

İslam medeniyeti cami merkezli bir medeniyettir. Kur'an-ı Kerim'de, yeryüzünde inşa edilen ilk mescit olarak Kâbe'den bahseden ayet-i kerime, aynı zamanda insanoğlu için hayatın başlangıcıyla caminin tarihinin kesiştiği gerçeğini beyan ederek önemli bir hakikate ve büyük bir hikmete dikkat çekmektedir. Bizzat Peygamber Efendimizin uygulamalarıyla mescit ve camiler her düzeyde ilmi faaliyetin yapıldığı önemli bilgi ve tefekkür merkezleri olarak işlev görmüştür.

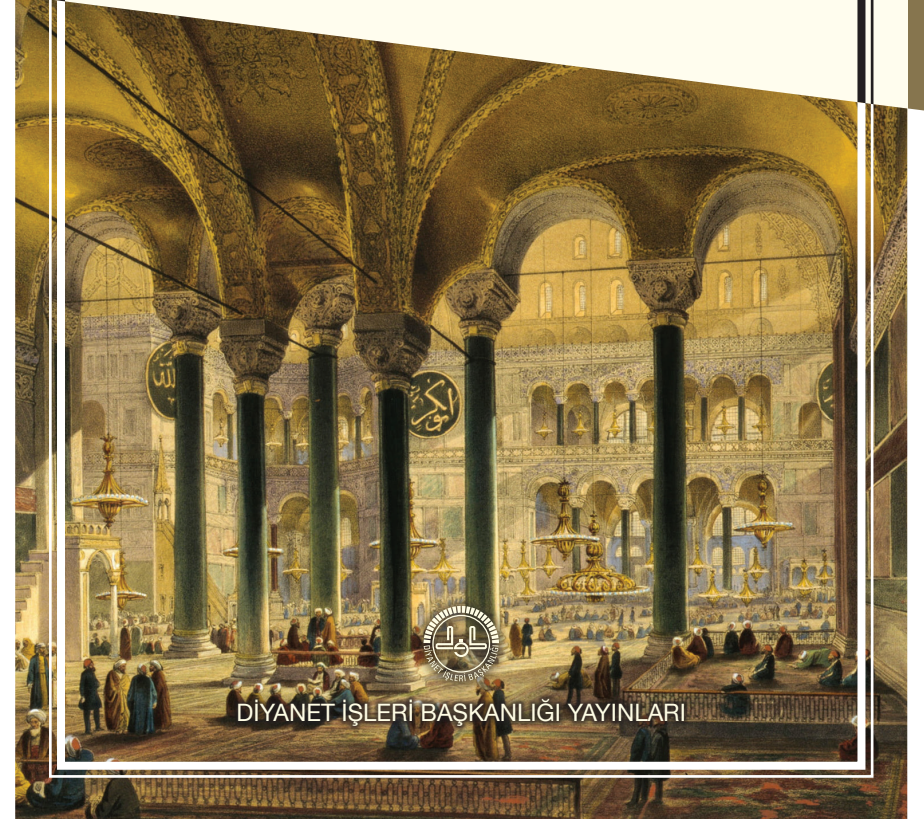
Bugün İslam dünyası için öncelikli mesele, son iki asırdır yaşanan değişimler içinde bütün boyutlarıyla bilgi ve ilim dünyası ile kurulan iletişim ve etkileşimin şekli, metodu ve niteliği hususunda ciddi ve kapsamlı bir tefekkür, muhasebe ve özeleştirme ihtiyacıdır. Bu bağlamda yaygın eğitim faaliyetlerinden akademik çalışmalara kadar ilmin tüm alanları açısından, camilerimiz ve eğitim müesseselerimiz arasında gaye, pratik ve ufuk bağlamında ortak bir bilincin inşa edilmesi oldukça mühimdir.

2020-06-Y-0003-1881
ISBN 978-975-1

Diyanet İşleri Başkanlığının hediyesidir. Para ile satılmaz.

CAMI VE İLİM

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 1881
Halk Kitapları : 484

Yayın Yönetmeni
Dr. Fatih KURT

Yayın Koordinatörü
Bünyamin KAHRAMAN

Editörler
Elif ERDEM
Hale ŞAHİN

Tashih
Ali AYGÜN

Kapak Tasarım
Emre YILDIZ

Grafik
Mücella TEKİN

Baskı

1. Baskı
Ankara 2020

ISBN 978-
2020--Y-0003-1881
Sertifika No: 12930

Eser İnceleme Komisyon Kararı: 30.09.2020/68

© Diyanet İŞleri Başkanlığı

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 - 94
Faks: (0 312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

CAMİ VE İLİM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

- 7 ÖN SÖZ
Prof. Dr. Ali ERBAŞ
- 13 İLMİN ÖNEMİ
Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
- 27 GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İLİM VE HİKMET
YUVASI OLAN CAMİLERİMİZ
Dr. Selim ARGUN
- 39 DİN GÖREVLİLERİNİN TOPLUMU
İLİMLE BULUŞTURMADAKİ ROLÜ
Ali Rıza TEMEL
- 49 İLİM ÖĞRENME, YAŞAMA VE
PAYLAŞMA SORUMLULUĞU
Prof. Dr. Halis AYDEMİR
- 65 İSLAM İLİM GELENEĞİNDE SUFFE
OKULU VE ASHÂB-I SUFFE
Doç. Dr. Yaşar AKASLAN
- 75 CAMİ DERSLERİNİN TÜRK İLİM VE
EĞİTİM HAYATINA KATKILARI
Dr. Şemsettin ŞEKER
- 91 HALKA AÇILAN İLİM KAPILARI:
CAMİ KÜTÜPHANELERİ
Doç. Dr. Nihal ŞAHİN UTKU
- 101 MESCİTLERİN MANEVİ İMARI VE İLİM HALKALARI
Doç. Dr. Zeki TAN

İçindekiler

- 117 CAMİ VE İLİM: YARATAN RABBİNİN ADIYLA OKU!
Bünyamin ALBAYRAK
- 127 HADİS EĞİTİM ÖĞRETİMİNDE CAMİLERİN YERİ
Prof. Dr. Halit ÖZKAN
- 137 MİNBERDEN YAYILAN İLİM: HUTBELER
Prof. Dr. Mehmet BOYNUKALIN
- 147 ENDÜLÜS'ÜN İHTİŞAMLI EĞİTİM
KURUMU: KURTUBA ULU CAMİİ
Prof. Dr. Nizamettin PARLAK

Ön Söz

Prof. Dr. Ali ERBAŞ
Diyanet İşleri Başkanı

İslam medeniyeti cami merkezli bir medeniyettir. Kur'an-ı Kerim'de, yeryüzünde inşa edilen ilk mescit olarak Kâbe'den bahseden ayet-i kerime, aynı zamanda insanoglu için hayatın başlangıcıyla caminin tarihinin kesiştiği gerçeğini beyan ederek önemli bir hakikate ve büyük bir hikmete dikkat çekmektedir. Nübüvvetin son ve evrensel temsilcisi Peygamber Efendimiz de Mekke'de İslam'ın tebliğ merkezi, müminlerin sığınağı ve mescit olarak Erkam'ın evini belirlemiş, Medine'ye hicret ettiğinde ise ilk işlerden birisi olarak Mescid-i Nebi'yi inşa etmiştir.

Mescid-i Nebi ihtiyaçların karşılandığı, sorunların çözüme kavuşturulduğu, kimsesizlerin himaye edildiği, bireysel ve sosyal düzlemde her türlü mesele ile ilgili istişarelerin yapıldığı, kararların alındığı bir merkez olarak görev ifa etmiştir. Bütün bu fonksiyonlarıyla beraber Mescid-i Nebi'nin en önemli işlevi, edep, ilim ve irfanın aşılandığı bir mektep oluşudur. İnsanlığın güzide nesli sahabe topluluğu bu mescitte yetişmiştir. İslam'ı öğrenmek için gelen kişi ve gruplara Peygamber Efendimiz dini bu mescitte öğretmiş (Buharî, İlim, 6.), uygun zaman dilimlerinde ashaba orada dersler vermiş (Buharî, İlim, 11.), soruları mescitte cevaplamıştır. Dolayısıyla bizzat Peygamber Efendimizin uygulamalarıyla mescit ve camiler her düzeyde ilmi faaliyetin yapıldığı önemli bilgi ve tefekkür merkezleri olmuştur.

Bu bağlamda önemli bir örnek de Mescid-i Nebi'nin bir bölümünde ikamet eden ve sürekli ilimle meşgul olan Ashab-ı Suffe'dir. Peygamber Efendimizin her daim yanında bulunan, ona sorular sorarak pek çok meselenin vuzuha kavuşmasına vesile olan söz konusu toplulukla beraber Mescid-i Nebi zamanla sistemli bir eğitim öğretim müessesine dönüşmüştür. Nitekim fıkıh, tefsir, hadis gibi ilim dallarında öne çıkan Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud başta olmak üzere birçok sahabi de Suffe'de yetişmiştir. Mescid-i Nebi'de Peygamber Efendimizin eğitim öğretim amacıyla düzenlediği meclislere erkeklerin yanı sıra kadınlar da yoğun olarak katılmışlardır (Buharî, İlim, 35; Müslim, Birr, 152.). Böylece asr-ı saadetten beri mescit ve camiler sadece ibadet mekânı olarak düşünülmemiş, bilgi, hikmet ve irfan merkezleri olarak varlığını devam ettirmiştir. Medrese ve mescit bir bütün olarak düşünülmüş, kelam ve fıkıh gibi İslam düşüncesinin önde gelen disiplinlerinin önemli ekolleri mescit merkezli oluşmuştur. Bu bağlamda İmam-ı Malik, Mescid-i Nebi'de başladığı ve sürdürdüğü derslerle büyük bir düşünce ekolü inşa etmiştir. Tefsir, kelam, fıkıh gibi temel İslam bilimlerinin kurucu şahsiyetleri arasında yer alan Hasan-ı Basrî, hayatını Basra Camii'nde ilim ve irşada adanmıştır. Başta İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Şâfiî olmak üzere pek çok âlim, camileri ilim meclisi haline getirmişlerdir. İslam tarihinin büyük medreseleri mescitlerin etrafında kurulmuş, cami ve üniversite iç içe gelişmiştir. Bu bağlamda Afrika'nın en büyük ve örnek camisi olan Fas'taki Karaviyyîn Camii ile beraber kurulan Karaviyyîn Üniversitesi insanlık tarihinin köklü eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Aynı şekilde Tunus'ta Zeytuniye Üniversitesi, Bağdat'ta Mansur Camii, İstanbul'da Süleymaniye Camii ve Külliyesi, cami ve ilim birlikteliğinin akademik boyut kazanan şaheser örneklerinden sadece birkaçıdır.

İslam inancı ve düşüncesinde cami ve üniversitenin bütüncül bir bakış içerisinde ele alınması oldukça önemli, özgün ve hayati bir yaklaşımdır. Böylece Müslümanlar, ibadet ile ilmi

beraber düşünmüşler, ilimle ilişkilerini; ibadet anlayışı, kulluk bilinci, sorumluluk duygusu ve güzel ahlak ekseninde kurup geliştirmişlerdir. İlimin bizatihi kendisini muhterem kabul edip her alanda insanlığa faydalı olacak çalışmalar yapmayı kulluk sorumluluğu kabul ederek kısa sürede din, matematik, tıp, felsefe, fizik, kimya, astronomi gibi ilmin bütün dallarında büyük bir müktesebat oluşturmuşlar, binlerce eser telif etmişler ve tarihe yön veren buluşlar gerçekleştirmişlerdir. Yine aynı bakışın tabii sonucu olarak Müslümanlar, ilmi hayatın içinde ve sosyal gerçekliklerden koparmadan, çağının meselelerini dikkate alan bir yaklaşımla ele almışlar, bilgiyi güç devşirmek için değil, insanlığın huzuru için kullanmışlardır.

Peygamber Efendimize ilk gelen Alak suresi ayetlerinin, “Oku!” emri bağlamında Yaratan’dan, insanın yaratılışından, bilgi ve kaleminden bahsetmesi; insanı, evreni ve gayeyi doğru anlama açısından hayati bir vurgudur. Aynı şekilde Kur’an-ı Hâkim’in, insanın varlığı ve hayat serüvenini izah eden, tabiatı ve evreni tefekküre yönelten, hayatın gayesi, ahiretin ve varoluşun hikmetini beyan eden, akletme, tefekkür, tedebbür ve tezekkürü vurgulayan ayetleri; ilim, ibadet ve güzel ahlak bütünlüğü ile sağlam bir inanç, şuur ve kişilik oluşturmaktadır.

Müslümanlar ilmi; hiçbir dönemde bugünkü manada İslami olan/olmayan şeklinde tasnif etmemişler, tüm ilim dallarını aynı gaye içerisinde yorumlayarak varoluşun hakikat ve hikmetini anlama ve insanlığa faydalı olma yaklaşımıyla ele almışlardır. Bu inançla 7. yüzyıldan Rönesans’a kadar yaklaşık 7 asırlık bir zaman zarfında, bilimin bütün alanlarında insanlığın ufkunu aydınlatmış; teorik ve pratik boyutta ilmin öncüsü olmuşlardır.

Ne var ki 18. yüzyıldan itibaren, Batı merkezli bir yaklaşımla insanın hakikatle ilişkisi yeniden belirlenmeye çalışılmış, özellikle bilgi alanında Yaratıcı’yı ve aşkın boyutu öteleyen parçacı bir yönelim öne çıkmış ve bu yaklaşım, dünyanın her

yerini az veya çok etkilemiştir. Bugün, küresel olarak yaşanan birçok sorun ve krizin temelinde, Batı merkezli gelişen bu bilim anlayışının insana, evrene ve hayata bakışındaki bencillik ve insanın Allah'la ilişkisi bağlamında oluşturduğu marazi ve paradoksal yaklaşım vardır.

19. yüzyıldan itibaren İslam dünyasındaki coğrafi değişiklikler, yaşanan siyasi, sosyal, kültürel travmalar, bütün alanları etkilemekle beraber, en fazla eğitim ve özelde de din eğitimi alanını etkilemiştir. Bu bağlamda her İslam ülkesi kendi özeline; müesseseler, müfredatlar, yaklaşım ve uygulama biçimleri oluşturmuştur. Esasında bugün İslam dünyası için öncelikli mesele, son iki asırdır yaşanan bu değişimler içinde bütün boyutlarıyla bilgi ve ilim dünyası ile kurulan iletişim ve etkileşimin şekli, metodu ve niteliği hususunda ciddi ve kapsamlı bir tefekkür, muhasebe ve özeleştirme yapma ihtiyacıdır. Bu bağlamda yaygın eğitim faaliyetlerinden akademik çalışmalara kadar ilmin tüm alanları açısından, camilerimiz ve eğitim müesseselerimiz arasında gaye, pratik ve ufuk bağlamında ortak bir bilincin inşa edilmesi oldukça mühimdir.

Bugün ülkemizdeki seksen bini aşkın camimizin her biri aynı zamanda bir ilim ve eğitim müessesesi, irşat ve irfan merkezi olarak görülmelidir. Başta hutbelerimiz olmak üzere vaazlar, cami dersleri, akait, fıkıh, tefsir, hadis sohbetleri, camilerde Kur'an öğretimi ve benzeri çalışmalar, tarih boyunca olduğu gibi cami ve mescitlerimizin asli fonksiyonlarından birisi olarak kabul edilmelidir. Peygamber Efendimiz zamanında olduğu gibi kadınlar, gençler, çocuklar ve toplumun tüm kesimleri ve bireyleri aynı imkân ve rahatlıkla camilerimizdeki vaaz, sohbet ve cami derslerine katılmalıdır. Din görevlisi hocalarımız ve aziz milletimizin her ferdi bu bilinçle mescit ve camilerimizi sahih dini bilginin muhkem kaleleri, üstün insanlık nizamının öğretildiği ahlak mektepleri olarak görmeli ve iyi değerlendirmelidir.

“Camiler ve Din Görevlileri Haftası” münasebetiyle hazırlanan elinizdeki eserin mabetlerimizi yeniden birer ilim merkezine dönüştürme hususunda insanımıza bir ufuk, bilinç ve farkındalık kazandıracağını ümit ediyorum. Bu itibarla, eserin hazırlanma ve yayımlanma sürecinde emeği geçen herkese teşekkür ediyorum, toplumumuzun istifadesine medar olmasını Yüce Rabb’imden niyaz ediyorum.

Bir müminin Allah hakkındaki ilmi ne kadar ileri derecede ve mükemmel olursa Allah'a karşı saygısı da o kadar ileri ve mükemmel olur. Dolayısıyla bu seviyede bulunanlar peygamberin uyarmasından hakkıyla yararlanır, maddi ve manevi kirlerden kendilerini temizler ve kötülüklerin her çeşidinden korunurlar.

İlmin Önemi

Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Atatürk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

İlim, bilgi ve bilmek demektir. Herkesin ismini duyduğu ve sözlerini kolaylıkla anladığı Yunus Emre, ilim hakkında şöyle der:

“İlim, ilim bilmektir.
İlim, kendin bilmektir.
Sen kendin bilmezsin,
Ya nice okumaktır.”

Yunus Emre, burada insanın her şeyden önce kendisini bilmesi lazım geldiğine vurgu yapmaktadır. İlim, insanın kendisini bilmesiyle ve kendisini tanımasıyla başlar. İnsanın kendi dışındaki dünyayı anlayabilmesi için önce kendisini tanıması gerekir. Kendini bilmeyen ve kendini tanımayan insanın elde ettiği bilgi, sahibinin başını hem bu dünyada hem de öbür dünyada sıkıntıya sokabilir. Kendini iyi bir şekilde bilen ve tanıyan insan, kâinatı da iyi tanır. Çünkü insan, küçük bir kâinat; kâinat da büyük bir insandır.

İlim, okumakla elde edilen bir değerdir. Yüce Allah'ın, Kur'an-ı Kerim'de bizlere verdiği ilk emir “Oku!” emridir. Yüce Allah, bize peygamberler ve bu peygamberler vasıtasıyla da kitaplar göndermiştir. Bu kitaplar okunacak ve içindekilerle amel edilecektir. Okumak, sırf bilgi elde etmek için olmamalıdır.

İnsan, okuyarak Rabb'ini tanımalı ve ona iyi bir kul olmalıdır. Bu konuda Yunus Emre şöyle der:

“Okumaktan mana ne?
Kişi Hakk'ı bilmektir.
Çün okudun bilmezsin,
Ha bir kuru emektir.”

Burada geçen “Hak” kelimesi, hem Yüce Allah hem de adalet ve hak hukuk manalarına gelir. Mehmet Akif Ersoy şöyle der:

“Hâlıkın nâmütenâhî adı var, en başı Hak.
Ne büyük şey kul için Hakk'ı tutup kaldırmak.”

Şair, burada “Hak” kelimesinin her iki manasını da kullanıyor. Yani diyor ki Yüce Allah'ın sayısız isimleri var, ama bunların başında “Hak” ismi gelir. Bir kul için en büyük şeref, yerlerde sürünen hak ve adaleti ayağa kaldırmaktır. Yunus Emre de burada diyor ki okumanın bir hedefi vardır, o da kişinin Yüce Allah'ı ve onun gönderdiği hak ve hukuku bilmesidir. Bunları bilmeyen insanın, ilim elde etmek için gösterdiği bütün gayretler kuru bir emekten ibarettir. Hedefi olmayan bir ilmi elde etmeye çalışmak, boşuna emektir.

İlim, Yüce Allah'a nispet edilen sübûtî sıfatlardan biridir. Sözlükte “bilmek” anlamına gelen ilim, genellikle “bilgi” ve “bilim” karşılığında kullanılır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber Efendimiz de hadis-i şeriflerinde ilmin önemine vurgu yapmışlar ve inananları ilme teşvik etmişlerdir. Şimdi biz, hem ilme ve hem de ilmin önemine vurgu yapan ayet ve hadislerden bir demet sunalım.

A) İlim ile Alakalı Kur'an-ı Kerim Ayetleri ve Kısa Açıklamaları

Kur'an-ı Kerim'de gerek doğrudan gerekse muhteva ve mahiyet olarak ilmin fazileti ve âlimlerin üstünlüğü ile ilgili

pek çok ayet vardır. Kur'an-ı Kerim'de ilim kökünden türeyen kelimelerin yaklaşık 750 yerde geçtiği görülmektedir. Bu sayı, ilmin ve ilmî faaliyetlerin önemini ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden bazılarının meali şöyledir:

1) “*Yaratan Rabb’inin adıyla oku! O, insanı aşılannmış bir yurmurtadan yarattı. Oku! Rabb’in en büyük kerem sahibidir. O, kalemle yazı yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini de o öğretti.*”¹

İslâm dini, ilme ve ilim tahsiline çok önem verir. Cehaleti ve karanlıkları ortadan kaldırmayı hedefler. Yüce Allah, vahyettiği ilk ayetlerde, Hz. Peygamber efendimize ve onun şahsında bütün insanlara okumayı ve öğrenmeyi emretmektedir. “Oku!” emrinin ilk inen ayetlerde iki kere tekrar edilmesi, İslam dininin ilim öğrenmeye ve öğretmeye verdiği önemi gösterir.

2) “*Allah, adaleti ayakta tutarak delilleriyle şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar etmişlerdir. Evet, mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur.*”²

Yüce Allah, varlığına ve birliğine önce kendisini, ikinci derecede melekleri, üçüncü derecede de ilim sahiplerini şahit göstermektedir. İlim adamlarının Allah’ın birliğine şahit gösterilmeleri ilmin ve ilim adamının değeri göstermektedir.

3) “*Süleyman (müşavirlerine) dedi ki: ‘Ey Ulular! Onlar teslimiyet gösterip bana gelmeden önce, hanginiz o kraliçenin tahtını bana getirebilir?’ Cinlerden bir ifrît şöyle dedi: ‘Sen, makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Gerçekten bu işe gücüm yeter ve bana güvenebilirsiniz.’ Kendinde kitaptan ilim olan bir zât ise şöyle dedi: ‘Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm.’ Süleyman kraliçenin tahtını yanı başına yerleşmiş olarak görünce şöyle dedi: Bu, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye Rabb’imin beni sınamak üzere gösterdiği bir lütfudur. Şükreden, an-*

1 Alak, 96/1-5.

2 Âl-i İmrân, 3/18.

cak kendisi için şükretmiş olur; nankörlük edene gelince, o da bilsin ki, Rabb'imın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O, çok kerem sahibidir.”³

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'in yirmi yedinci suresi olan Neml suresinde Hz. Süleyman (a.s.)'ın kıssasını anlatmaktadır. Bu kıssada anlatıldığına göre Hz. Süleyman (a.s.), Yemen'de hüküm süren Sebe devletinin kraliçesi Belkıs'ın tahtını anında huzurunda görmek istemektedir. Bu işe iki talipli çıkmıştır, biri İfrît denilen cin; bir diğeri de Hz. Süleyman (a.s.)'ın veziri Âsaf b. Berhiyâ'dır. İfrît, tahtı getirebilmek için kendisine biraz zaman verilmesini istemekte ve bu zamanı da “sen makamından kalkmadan” diye belirlemektedir. Hz. Süleyman (a.s.) sabah erkenden evinden çıkar ve gelir makamına otururdu. Öğleye kadar insanların işleri ile ilgilenir, öğleden sonra da makamından kalkar, teftiş işleri ile meşgul olurdu. İfrît, “sen makamından kalkmadan” derken kendisine aşağı yukarı sabah ile öğle arası kadar bir mühlet verilmesini istemektedir. İlim sahibi olan Âsaf b. Berhiyâ, tahtı getirebilmek için daha kısa mühlet istemekte ve bunu “gözünü açıp kapamadan” diye belirlemektedir. Süleyman (a.s.) gözünü açıp kapamadan tahtı huzurunda görünce Yüce Allah'a şükretti.

Yüce Allah, Hz. Süleyman (a.s.)'ın bu kıssası ile insanların ilminin ve becerisinin cinlerin bilgisinden ve becerisinden daha üstün ve ileri derecede olduğunu hatırlatmakta ve insanları ilme teşvik emektedir. Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Süleyman (a.s.) kıssası, onun hayvanlar, cinler ve rüzgâr ile olan münasebeti ve kraliçe Belkıs ile olan protokol hatırası, biz Müslümanları ilim ve tekniğe yönlendirmelidir. Hz. Süleyman kıssası, ilim ve medeniyet bakış açısıyla yeniden, bir daha okunmalıdır. Kur'an-ı Kerim'deki peygamber kıssaları ve peygamber mucizeleri, kıyamete kadar keşfedilecek ilimlerin kapısı ve penceresidir. Biz, bu kapı ve pencerelerden ilim denizlerine dalmak yerine Yusuf ile Züleyha, Süleyman ile Belkıs birbirleri ile evlendi mi, evlen-

3 Neml, 27/38-40.

medi mi diye vakit kaybediyoruz. Hâlbuki Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de bu evlilik konularını hiç gündeme getirmiyor. Biz, Yüce Allah'ın, doğrudan veya dolaylı bilgi vermediği konularda boşuna ahkâm kesiyor, asıl konudan uzaklaşıyoruz. Asıl konu, Hz. Süleyman (a.s.)'in ilmi ve bu ilim üzerine bina ettiği hukuk, adalet ve medeniyet iktidardır.

Abdullah b. Abbas şöyle der: “Yüce Allah, Hz. Süleyman (a.s.)'in ilim, zenginlik ve saltanattan birisini tercih etmesi için kendisine seçme hakkı verince, Hz. Süleyman (a.s.) ilmi seçti de ilim sâyesinde hem zenginlik hem de saltanat elde etti.”⁴

4) “Görmedin mi, Allah gökten su indirdi. Onunla, renkleri çeşit çeşit meyveler çıkardık. Dağlardan geçen beyaz, kırmızı, değişik renklerde ve simsiyah yollar yaptık. İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar var. Kulları içinden, Allah'tan gereği gibi ancak **âlimler** korkarlar. Şüphesiz Allah, daima üstündür, çok bağışlayandır.”⁵

İlim sahibi olan kimseler, Cenab-ı Hakk'ı nasıl bilip tanımak gerekirse öylece bilirler. Böyle olanlar gönüllerinde ve kalplerinde Allah saygısını ve sevgisini sürekli hissederler. Çünkü bir şey hakkında saygı ve sevgi, onun hakkındaki bilgi ve o bilginin derecesiyle uyumlu olur. Bir müminin Allah hakkındaki ilmi ne kadar ileri derecede ve mükemmel olursa Allah'a karşı saygısı da o kadar ileri ve mükemmel olur. Dolayısıyla bu seviyede bulunanlar peygamberin uyarmasından hakkıyla yararlanır, maddi ve manevi kirlere kendilerini temizler ve kötülüklerin her çeşidinden korunurlar. Peygamber Efendimiz: “Ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en ileri derecede takva sahibi olanınızım.”⁶ buyurur. Allah'tan korkan âlimlerin saygısı, korkusu ve sevgisi ne kadar yüksek olursa ümidi de o oranda çok olur. Dolayısıyla Allah'ın en çok değer verdiği kimseler de

4 Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Kahire 1967, I, 17.

5 Fâtur, 35/27-28.

6 Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Sıyâm 74.

âlimlerdir. Onlar sadece ilmin nazarı yanı ile değil, amelî ciheti ile de öndedirler. Bu sebeple “İlim rütbesi bütün rütbelerin üstündedir.” Çünkü bilenler o bilgiyi hayatlarına uygularlar; başkalarının uygulamasına da vesile olurlar ve böylece büyük hayır ve sevap kazanırlar.

5) “Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. **Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.**”⁷

İnsan, her şeyi bilemeyebilir. Bu, ayıp değildir. Ayıp olan, bilmediğini sormaması ve öğrenmemesidir. Yüce Allah, bu ayette bilmediğimiz konuları ehil olanlara sormamız konusunda bizi uyarmaktadır. Soru soran insan, ilmin peşine düşen insandır. Soru, ilmi elde etmenin yollarından biridir. İlim de âlimlerle oturarak elde edilir. Lokman hekim oğluna nasihat ederken şöyle demiştir: “Oğlum, devamlı âlimlerle otur; iki dizinle onların yanına iyice sokul! Yüce Allah, göklerin bol ve bereketli yağmurları ile toprağa hayat verdiği gibi ilim nuruyla da gönülleri diriltir.”⁸

6) “Gerçek hükümdar olan Allah, yücedir. Sana onun vahyi tamamlanmadan önce Kur’an’ı okumakta acele etme ve de ki: **‘Rabb’im, benim ilmimi artır.’**”⁹

İlim, bitmeyen ve tükenmeyen bir hazinedir. Yalnız sahibine değil, diğer insanlara ve hatta bütün canlılara da fayda verir. Hak ile bâtılı ayırmanın vasıtası da ilimdir. İlmin artması insana yük değil, aksine onu yücelten bir fazilettir. İnsanın ilmi arttıkça tevazu da artar; lüzumsuz düşünce ve vesveselerden kurtulur. Artan ilmi sayesinde gerçeği daha iyi anlar ve elinden geldiğince iyi bir insan olmaya gayret eder. İnsan, ömrü boyunca ilmin peşinde koşmalıdır.

7 Nahl, 16/43.

8 Gazâli, *İhyâ*, I, 18.

9 Tâhâ, 20/114.

7) “Karun, Musa’nın kavminden idi ve onlara karşı azgınlık etmişti. Biz, ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü-kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona şöyle demişti: ‘Şimarmar! Bil ki Allah, şımaranları sevmez. Allah’ın sana verdiğiinden (O’nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana ihsan ettiği gibi sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama! Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez.’ Karun ise: ‘O servet bana ancak kendimdeki bilgi sayesinde verildi.’ demişti. Bilmiyor muydu ki Allah, kendinden önceki nesillerden, ondan daha güçlü, ondan daha çok taraftarı olan kimseleri helâk etmişti. Günahkârlardan günahları sorulmaz (çünkü Allah, onların hepsini bilir). Derken Karun, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: ‘Keşke Karun’a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı!’ dediler. **Kendilerine ilim verilmiş olanlar** ise şöyle dediler: ‘Yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlara göre Allah’ın mükâfatı daha üstündür. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir.’ Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah’a karşı kendisine yardım edecek yardımcıları olmadığı gibi o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi. Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler: ‘Demek ki Allah, rızkı kullarından dilediğine bol, dilediğine de az veriyor. Şayet Allah, bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirmiş olurdu. Vay! Demek ki inkârcular iflâh olmazmış!’ demeye başladılar.”¹⁰

Ayette geçen “**kendilerine ilim verilmiş olanlar**” ilim dürbünü ile geleceği nasıl da görüyorlar, değil mi? İlim, geleceğimizi aydınlatan bir nurdur. İlim, bizi ayakta tutan bir güçtür. İlim, yalnızlıkta can dostumuz, tehada arkadaşımız, bir ömür boyu bize hiçbir zaman sırt çevirmeyen yoldaşımızdır.

8) “İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak **âlimler** düşünüp anlayabilir.”¹¹

10 Kasas, 28/76-82.

11 Ankebût, 29/43.

Yüce Allah, insanlar gerçeği iyice anlasınlar diye onların çevrelerindeki hayvanlardan temsiller getiriyordu. Cahil müşrikler ise “Muhammed’in Rabb’i, sinekten ve örümcekten temsiller getiriyor” diye gülüp alay ediyorlardı. Yüce Allah, bu misallerin ‘insanlar için verildiğini’ belirterek, cahil ve düşüncesiz kimselerin bunları anlamayacaklarına vurgu yapıyor ve bu hikmetleri ancak âlimlerin anlayabileceğine işaret ediyor. Evet, gerçeğin peşinde olan âlimler, hayvanlar âlemini ve tabiat âlemini keşfederek bir kere daha normal insanların üstüne çıkıyorlar.

9) “...*De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*...”¹²

Yüce Allah, bu ayet-i kerimede ilmi övmekte, kıymetini ve üstünlüğünü bize açıklamakta, cehaleti ise yermekte, onun bir noksanlık, bir eksiklik olduğunu haber vermektedir. Âlim kişi Allah’a karşı itaatkâr olur; cahil ise isyankârdır. Bu ikisi birbirinin zıddı olup itaat fazilet, isyan ise düşüklük ve ahmaklıktır.

İlim, insanı şirkten arındırır ve Allah’a gerçek manada kul olmaya yöneltir. Eğer böyle olmuyorsa bu, kişinin noksanlığına ve öğrendiği bilginin eksikliğine bağlanır. Bazılarının zannettiği gibi, cahil sadece okuma yazma bilmeyen değil, küfür ve inkârda sabit kadem olandır.

B) İlim ile Alakalı Bazı Hadis-i Şerifler ve Kısa Açıklamaları

İslam’ın ilme verdiği değer tartışma götürmeyecek kadar açık ve nettir. Bu değer, hem Kur’an ayetleri ile hem de hadis-i şeriflerle desteklenmiştir. Hz. Peygamber efendimizin ilimle ilgili yüzlerce hadis-i şerifi bulunmaktadır. Bu hadis-i şerifler, Kütüb-i Sitte’de ve diğer hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bu hadislerden bir kısmını aşağıda okuma imkânı bulacağız.

1) Bir gün Resûlullah (s.a.s.) mescide geldi ve mescidin değişik köşelerinde oturan iki topluluk gördü. Bu topluluklardan

12 Zümer, 39/9.

biri dua ve zikir ile meşgul idiler. Diğer topluluk da ilim ile meşgul oluyor ve insanlara bir şeyler öğretiyorlardı. Resûlulah (s.a.s.) her ikisinin de hayır üzere olduğunu ifade ettikten sonra dua edenler için şunları söyledi: “*Bunlar, Allah Teâlâ’dan istiyorlar, Allah dilerse bunların istediğini verir, dilerse vermez.*” İlim ile meşgul olanlar için de şunları söyledi: “*Ama şunlar, insanlara bir şeyler öğretiyorlar. Ben de öğretmen olarak gönderildim.*” Sonra da Resûlullah (s.a.s.) ilim ile meşgul olanların yanına oturdu.¹³ Peygamberimiz, bu davranışı ile ilme ve ilim ile meşgul olanlara ne kadar değer verdiğini göstermektedir.

2) Hz. Ebû Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “*Kim **ilim** tahsil etmek için bir yola girerse Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır.*”¹⁴

Hz. Peygamber’e kulak veren Müslümanlar, ilim elde etmek ve Resûl-i Ekrem’in bir tek hadisini bizzat ondan duyan kimseden işitmek için uzun yolculuklar yapan ilim ehli kişiler oldular. Bugünün imkânları ile dahi dolaşılması kolayca göze alınamayacak genişlikteki İslâm coğrafyasının tamamını gezen ilim yolcularının sayısı binlerle ifade edilmektedir. Müslümanlar daha sonraki asırlarda, başta İslâmî ilimler olmak üzere birçok ilim ve bilgi alanı geliştirdiler ve bunların bazılarının ilk kurucuları ve geliştiricileri oldular. İlim yolunda, cennete gidiyormuş gibi yürüdüler.

3) Hz. Ebû Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “***İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: sadaka-i câriye, kendisinden istifade edilen ilim ve kendisine dua eden hayırlı bir evlat.***”¹⁵

Hadisimizde sevabı ölümden sonra da devam eden üç amelden bahsedilmektedir. Bunlardan biri **sadaka-i câriye**dir,

13 İbn Mâce, Mukaddime, 17.

14 Müslim, Zikir, 38.

15 Müslim, Vasiyyet, 14.

yani devam eden iyiliktir. Herkesin faydalandığı ve varlığı devam ettiği müddetçe sevabı da devam eden hayırlardır. Cami ve mescitler, mektep ve medreseler, yollar ve köprüler, çeşmeler ve sebiller, hanlar ve hamamlar, her çeşit hayır vakıfları bunun örneğidir. Bunları yapanların, yapımına katkı sağlayanların amel defteri kapanmaz ve sevabı sürekli olur.

Sevabı devamlı olan ikinci salih amel, **kendisinden insanların sürekli faydalandığı ilimdir**. İnsanın öğrendiği ilmi, elde ettiği bilgiyi başkalarına öğretmesi en büyük hayırlardan biridir. Bunun çeşitli yolları ve şekilleri vardır. Talebe yetiştirmek, kendi ilmini ve bilgisini onlara öğretmek en önemlisidir. Kişinin ölümünden sonra sevabını devamlı kılacak olan üçüncü amel, **arkasında kendisine dua edecek salih bir evlat bırakmaktır**.

4) Hz. Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Dünya ve onun içinde olan şeyler değerlidir. Sadece Allah'ı zikretmek ve O'na yaklaştıran şeylerle, **ilim öğreten âlim ve öğrenmek isteyen öğrenci bundan müstesnadır.**”¹⁶

Bu hadis-i şerif, **ilim sahibi bir öğretici veya ilim öğrenmeye arzulu ve istekli bir öğrenci** olmanın ne kadar önemli olduğunu öğretiyor. İlmin ve bilginin üstünlüğü tartışılmaz.

5) Hz. Enes'ten rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “İlim tahsil **etmek için yolculuğa çıkan kimse, evine dönünceye kadar Allah yolundadır.**”¹⁷

İlim, bir nevi cihattır. Çünkü cihadın gayesi insanlara İslam'ı duyurup ulaştırmaktır. Bunun en önemli vasıtası ilimdir. İlim tahsilinin ve bunun için yola çıkmanın faziletinden bahseden pek çok hadis vardır. Allah yolunda cihada çıkan kimseye evine dönünceye kadar her adım için sevap yazıldığı gibi, ilim tahsili için yola çıkana da evine ve yurduna dönünceye kadar

16 Tirmizî, Zühhd, 14.

17 Tirmizî, İlim, 2.

aynı şekilde sevap yazılacağına ve bunun bir nevi Allah yolunda cihat sayılacağına bu hadis bir kere daha şahitlik etmektedir. Bu manada Hz. Peygamber Efendimizin şu hadis-i şerifine de kulak verelim: *“Bir kimse İslâm’ı ihya edip yaşatmak için ilim tahsil ederken ölürse, cennette onunla peygamberler arasında sadece bir derece vardır.”*¹⁸

6) Hz. Ebü'd-Derdâ (r.a.) Resûlullah (s.a.s.)’ın şöyle buyurduğunu işitmiştir: *“Bir kimse, ilim elde etmek arzusuyla bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır. Melekler yaptığından hoşnut oldukları için ilim öğrenmek isteyen kimsenin üzerine kanatlarını gererler. Göklerde ve yerde bulunanlar, hatta suyun içindeki balıklar bile âlim kişiye Allah’tan mağfiret dilerler. Âlimin âbide karşı üstünlüğü, ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Şüphesiz ki âlimler, peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler altın ve gümüşü miras bırakmazlar; sadece ilmi miras bırakırlar. O mirası alan kimse, bol nasip ve kısmet almış olur.”*¹⁹

Âlimler, farz olan ibadetleri yerine getirdikten sonra kalan zamanlarını ilim öğrenmeye ve öğretmeye ayırırlar. Âbidler de üzerlerine farz olan bilgileri öğrendikten sonra, bunun dışında kalan vakitlerini Allah’a ibadetle geçirirler. Bu yönelişin her ikisi de Allah katında makbul ve faziletlidir. Ancak, her iki kâmil kişi birbirine eşit olmayıp âlim olan kul, âbid olan kuldan daha üstündür. Çünkü ilim sahibi, sürekli bir gayret içindedir ve sadece kendisine değil başkalarına da faydalı olmaktadır. İbadet eden bir kişinin ameli de faziletli olmakla beraber, onun faydası kişinin kendisiyle sınırlıdır. Allah Teâlâ, çalışana mutlaka karşılığını verir; kendisinden isteyene ise dilerse verir. İlim öğrenmenin bizâtili kendisi farzdır; farzın üzerine fazladan ibadet etmek ise nafiledir. Farz bir amelin nafile ibadetten daha üstün olduğu açıktır.

18 Dârimî, Mukaddime, 32

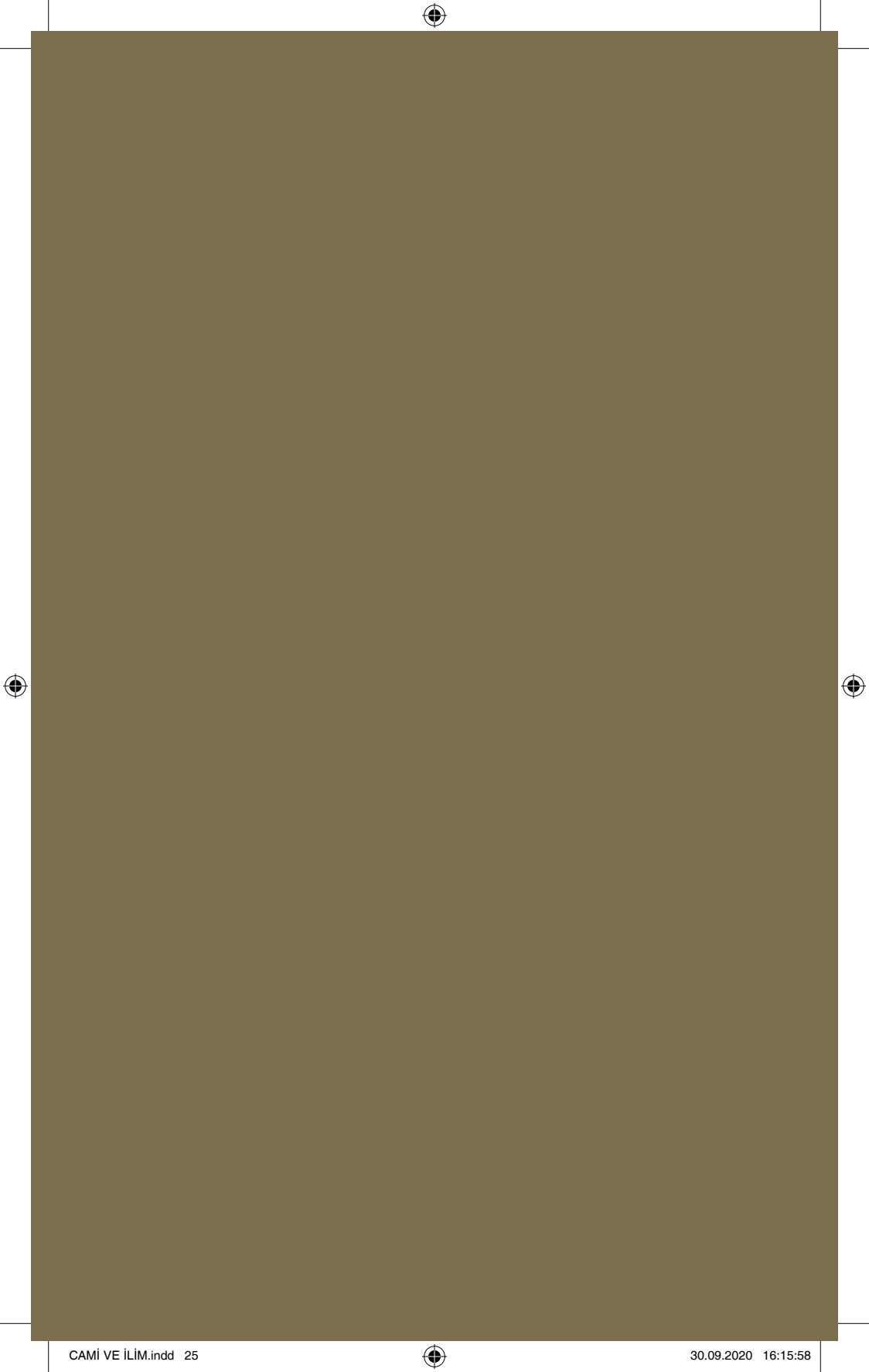
19 Ebü Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19.

Sonuç ve Değerlendirme

Hız. Peygamber Efendimiz, sadece ilmi teşvik etmekle kalmamış, ilmi baş tacı eden bir nesil yetiştirmiştir. O nesil de kendinden sonra gelen nesli yetiştirmiş ve İslam'ın yayıldığı topraklarda ilim de yayılmıştır. Mekke, Medine, Kûfe, Şam, Bağdat, Kahire, Kurtuba, Bursa, Edirne ve İstanbul şehirleri, hem siyasi idarelerin merkezi hem de ilim merkezleri olmuştur. Basra, Buhara, Semerkant, Taşkent, Rey, Erzurum, Konya gibi şehirler de birer ilim merkezi olarak idare merkezleri ile yarışmışlardır. Bağdat'ta Nizâmiye medreseleri, Kahire'de Câmî-atu'l-Ezher, İstanbul'da Osmanlı medreseleri çevrelerini yıllarca ilmin nuru ile aydınlatmışlardır. Bu nur, Endülüs ve Sicilya adası yolu ile Avrupa'ya geçmiş ve orayı da aydınlatmıştır. Bağdat Nizâmiye medreselerinin büyük üstadı İmam Gazzâli, yazdığı İhyâü ulûmi'd-dîn isimli eserine ilmin önemini belirten yüz on beş sayfalık bir giriş ile başlamıştır. Okuyucularımızdan merak sahibi olanların bu kitabı ve özellikle bu bölümü okumalarını tavsiye ederim.

İlim, kendine değer verenin elinden tutar, onu hapisten çıkarır ve Mısır'a sultan eder. Hız. Yusuf kıssası bir de bu gözle okunmalıdır. Hız. Yusuf, Mısır kralından görev isterken şöyle demişti: “Beni ülkenin hazinelerinin başına tayin et! Çünkü ben, o hazineleri çok iyi korurum ve ben bu işi iyi bilirim.”²⁰ Bugün Hız. Yusuf gibi yaptığı işi çok iyi bilen ve kendisine emanet edilenleri koruyacak olan insanlara ihtiyacımız var; bu da ilimle ve Allah korkusu ile oluyor. Bu ikisi olmadan olmuyor.

20 Yusuf, 12/55.

Çocuklukla başlayan cami ve Müslüman ilişkisi hayat boyu devam eder. Vakit namazları, cuma namazı, bayram namazları, cenaze namazlarında biz hep camideyizdir ve sürekli bir eğitim ve öğretimin içindeyizdir. Bu eğitim, öğretim ve nasihate kulak verme süreci bizi hayat boyu diri tutar ve korur. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkerin en güzel anlatıldığı yer yine camilerdir. İlim ve hikmet yuvası olan cami ile olan bu ilişkimiz, en son kendi cenaze namazımızın camide kılınması ile son erer.

Geçmişten Günümüze İlim ve Hikmet Yuvası Olan Camilerimiz

Dr. Selim ARGUN

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Camiler Allah'ın evleridir, caddemizde, sokağımızda, mahallelerimizde, şehrimizde en güzel yerlere inşa ederiz onları. Camiler bizim için birer sığınaktır, hayatın karmaşası ve telaşı içerisinde Allah'a sığındığımız bir mekândır. Camiler bize bu dünya hayatının gelip geçici olduğunu, asıl olanın ahiret yurdu olduğunu günde beş vakit hatırlatır. Onun için biz gerçek huzuru orada buluruz. Mescitlerin asıl unsuru insandır, Müslümanlardır. Nasıl ki Müslüman bir şehri mescitsiz, camisiz düşünemezsek bir camiye de insansız, Müslümansız düşünemeyiz. Şehirlerin süsü camilerse camilerin süsü de Müslümanlardır. Mescid-i Nebevi'ye değer katan Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ahabıdır. Bundan dolayı Mescid-i Nebevi'de ilmi, irfanı ve hikmeti buluruz. Mescitler birliktelik ve kardeşlik mekânıdır, bunun için biz ensarı ve muhaciri bir arada Mescid-i Nebevi'de bulabiliriz. Bunun için biz bugün hangi mezhepten olursak olalım aynı camide aynı kibleye yönelerek birlikte namaz kılabiliriz.

Camiler Allah Teâlâ'nın huzurunda olduğumuz, Rabb'imiz ile, kendimiz ile baş başa kaldığımız tefekkür mekânlarıdır. Hayatın gerçekliğini, varlığımızın sebeplerini sorguladığımız ilim ve hikmet yuvalarıdır. Burada camilerimizin ve mescitlerimizin ev sahipliği yaptığı ilim ve hikmet nedir, diye sordüğümüzde: "İlim bizim için dünyadaki gerçekliği algılamamızı sağlayan ve

buradan hareketle de aslında vahdaniyete ve ehadiyete yani Allah Teâlâ'nın tekliğine dair bilgimizi sağlamlaştırmak anlamında, imanımızı güçlendirmek anlamında bize ontolojik bir temel sunmaya çalışan, aynı zamanda da epistemolojik bir temel sunmaya çalışan bir kavramdır.”¹ tanımlaması ile karşılışıyoruz. Ayrıca Yunus Emre'nin deyişle: “İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir, sen kendini bilmezsin, bu nice okumaktır.” sözleriyle karşılışıyoruz ki, bu İslam'da bilginin amacını ve bilgi ile hikmet arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından çok önemli bir dörtlüktür. “İnsanın kendisini bilmesi; bir hakikat olarak, bir varlık olarak kendisini tanıması, varlıktaki yerini bilmesi ve en önemlisi Allah ile ilişkisini keşfetmesidir. Bu ilişkiye göre yaşamaya hikmet diyoruz, bu ilişkiyi bilmeye ilim diyoruz, marifet diyoruz.”²

Mescitler ve camiler Müslümanlar özelinde, kişinin Allah ile olan ilişkisinin şekillendiği, çocukluktan itibaren Müslümanın İslam boyası ile boyandığı, Allah Resûlü'nün: “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.”³ dediği gibi güzel ahlak ile ahlaklandığı, ilk Kur'an eğitimini aldığı, hasılı ilim ve hikmetin membanı keşfettiği ilk mekândır. Bu yüzden Camiler bizim hayatımızda çok önemli bir yer tutar. Çocuklukla başlayan cami ve Müslüman ilişkisi hayat boyu devam eder. Vakit namazları, cuma namazı, bayram namazları, cenaze namazlarında biz hep camideyizdir ve sürekli bir eğitim ve öğretimin içindeyizdir. Bu eğitim, öğretim ve nasihate kulak verme süreci bizi hayat boyu diri tutar ve korur. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münkerin en güzel anlatıldığı yer yine camilerdir. İlim ve hikmet yuvası olan cami ile olan bu ilişkimiz, en son kendi cenaze namazımızın camide kılınması ile son erer.

1 Sabit ve Değişken, “İlim ve Hikmet”, İstanbul 2014, c. 1, s. 185-186.

2 Sabit ve Değişken, “İlim ve Hikmet”, c. 1, s. 194.

3 Ahmed b. Hanbel, II, 381.

“İslam dininde sadece Allah için secde edilen, yalnızca O’na dua ve ibadet edilen⁴, özel mekânlar olan mescitler, bizzat Resûlullah tarafından ‘Allah’ın evleri’ olarak anılmış⁵ ve böylece her mescit ‘Allah’ın evi’ kabul edilerek Müslüman hayatının merkezine yerleşmiştir.”⁶

Müslümanların kutsal mekânları olarak bilinen mescitler içerisinde Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebevi özel isimlerle anılmıştır ve anılmaya devam etmektedir. Bu üç mescidin Müslümanlar için çok özel bir önemi ve yeri vardır. Hz. Peygamber (s.a.s.) yeryüzündeki mescitler içerisinde ayrıcalıklı olarak bu üç mescitte ibadet etmenin faziletine işaret etmiştir.⁷ Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz asıl konu, bu üç mescidin birer ilim ve hikmet yuvasına dönüşmesi sürecidir. Mescid-i Haram, yakınında bulunan Cebel-i Nur Dağı’nda, Hira mağarasında Kur’an’ın inmeye başladığı ve o andan itibaren Hz. Peygamber’in (s.a.s.) tebliğ görevinin başladığı en kutsal mekândır. “*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et.*”⁸ ayeti mucibince peygamberlerin yükümlü oldukları tebliğ görevi, vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi, ilim ve hikmetle insanlara ulaştırmalarıdır. Allah Teâlâ vahyi, Kur’an’ı Hz. Peygamber’e (s.a.s.) indirirken o vahiy yüklenecek, taşıyabilecek ve onu en güzel şekilde insanlara tebliğ edecek kapasiteyi (ilim ve hikmet) de ona vermiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) doğduğu ve büyüdüğü yer olan Mekke, Mescid-i Haram ilimlerin kaynağı ve membaı olan Kur’an’la şereflenmiştir. Bundan dolayı bir ilim ve hikmet kaynağıdır. Aynı şekilde Mescid-i Nebevi de ilahi vahyin ilim, hikmet ve güzel öğütle Hz. Peygamber’den yayıldığı mekândır, Hz. Peygamber (s.a.s.) inen vahiy ashabına yaşaya-

4 Cin, 72/18.

5 Müslim, Mesâcid, 282.

6 *Hadislerle İslam*, “Mescid ve Camiler; Rahman’ın Evleri”, c. 2, s. 215.

7 İbn Mâce, İkâmet, 195; Buhârî, Fazlû’s-salât, 1; İbn Mâce, İkâmet, 198.

8 Nahl, 16/125.

arak anlatmıştır, hayat akıp giderken bizzat kendisinin yaşayarak, uygulayarak ve ashabına da yaşatarak öğretmiş, anlatmıştır.

Mescid-i Nebevi'den bahsedince, Mescid-i Nebevi'nin ayrılmaz bir parçası olan Ashab-ı Suffe'den bahsetmeden olmaz. Ashab-ı Suffe ilim ehlidir, Mescid-i Nebevi'yi ilim yurduna, ilim meclisine çeviren ana unsurlardandır. Ve bu mektebin muallimi bizzat Hz. Peygamber'dir (s.a.s.). Bunun için "Mescit içerisinde ilimle meşgul olan kimseleri görünce onları överek yanlarına oturan Allah Resûlü, "*Muhakkak ki ben muallim olarak gönderildim.*"⁹ buyurmuş, böylece eğitim ve öğretime özel bir önem verdiğini göstermiştir."

Hz. Peygamber (s.a.s.) Mescid-i Nebevi'yi bir eğitim merkezi gibi kullanmış "Zaman zaman sahabenin sorularını mescitte yanıtlamış, kendisine dini öğrenmek üzere gelen bireylere ve gruplara gerekli dinî bilgiyi burada vermiştir. Kendisine gelen ayetleri mescitte okuyup açıklayarak dinin hükümlerini ve ince-liklerini öğretmiş; sözleri, vaaz ve hutbeleriyle inanan gönüllere bunları yerleştirmeye çalışmıştır. Ashabın uygun olduğu vakitleri kollayarak bu zaman dilimlerinde onlara mescitte dersler vermiş, sahabe de onun bu tavrını devam ettirmişlerdir."¹⁰

Mescitler nasıl erkekler için bir ilim ve hikmet merkezi oldu ise aynı şekilde kadınlar için de bir ilim ve hikmet merkezi olmuştur. Mescitler erkek ve kadın bütün Müslümanlar içindir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) "*Allah'ın kadın kullarının mescitlere gitmelerine mani olmayın.*"¹¹ buyurarak mescitlerin sadece erkeklere has olmadığını, mescitlerin kadınlar için de olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca onların mescide rahat girip çıkmaları için ayrı bir kapı tahsis etmiştir. Mescid-i Nebevi'de kadınlar ilim meclislerine de katılmışlardır. Bir seferinde Resûlullah'a gelerek "Yâ Resûlallah! Senin sohbetinden hep erkekler

9 İbn Mâce, Sünne, 17.

10 *Hadislerle İslam*, "Mescid ve Camiler; Rahman'ın Evleri", c. 2, s.218.

11 Müslim, Salât, 990.

faidalanıyor. Bize bir gününü ayırsan da o gün sana gelsek ve bize Allah'ın sana öğrettiğinden öğretsen.” diye talepte bulunan bir hanım sahabi sayesinde kadınların eğitimi için özel bir gün tahsis edilmiştir.¹²

Camiler ve mescitler tarih boyunca farklı amaçlar için kullanılmıştır: Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevi bir ordu karargâhı, bir danışma (istişare) meclisi gibi işlev görmüştür. Mesela Uhud Savaşı öncesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashabını toplayarak savaşta nasıl bir taktik izlemeleri gerektiğini mescitte ashabıyla istişare etmesi buna güzel bir örnektir. Mescitler adalet (hukuk) hizmetlerinde, bir mahkeme gibi kullanılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisine çözülmesi için getirilen pek çok konunun hükmünü ve kararını mescitte vermiş, problemleri orada çözmüştür. Yine devlet yönetimi ile ilgili meseleleri mescitte görüşüp kararlar almıştır. Diğer kabilelerle, devletlerle, elçilerle görüşmelerini mescitte gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu uygulaması sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Bu ifadeler açıkça ortaya koymaktadır ki mescit, cami İslam'ın ilk yıllarından itibaren hayatın ve toplumun merkezinde yer almıştır. Toplumun tamamının istifade ettiği bir mekân olmuştur.

Yukarıda sayılan pek çok fonksiyonunun yanı sıra caminin en önemli özelliği bir mektep, ilim ve hikmet yuvası olmasıdır.

Her zaman yaptığı gibi evinden ayrılıp mescide geçen Resûlullah (s.a.s.), bir gün mescitte iki grupla karşılaştı. İkiisi de halka şeklinde ayrı yerlerde oturuyorlardı. Bu gruplardan birinde Kur'an okuyorlar diğesinde ise ilimle meşgul oluyorlardı. Bu durumu gören Peygamberimiz (s.a.s.), “Her biri hayır üzeredir. Şunlar Kur'an okuyorlar ve Allah'a dua ediyorlar; Allah dilerse onlara verir, dilerse vermez. Bunlar ise ilim öğreniyorlar ve ilim

12 Buhârî, İ'tisâm, 9; Müslim, Birr, 152.

öğretiyorlar. Ben de muallim olarak gönderildim.”¹³ demiş ve ilimle meşgul olanların grubuna katılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) iki grubu birbirinden farklı görmemiş, ilim öğrenmenin ve öğretmenin Allah indinde Kur’an okumaktan farklı olmadığını göstermek için ilim ile meşgul olanların yanına oturmuştur.

Yine bir hadis-i şeriflerinde Peygamberimiz (s.a.s.) Hz. Âişe’ye “Allah beni sıkıntı verip zorlaştıncı olarak göndermedi. Beni ancak kolaylaştıncı bir öğretmen olarak gönderdi.”¹⁴ buyurmuş ve kendisini muallim olarak nitelemiştir.

Yeryüzü Hz. Peygamber (s.a.s.) ve onun zatında İslam ile müşerref olduğu andan itibaren Allah’a ibadet edilecek mekân farklı bir boyut kazanmıştır. Her ne kadar inananlara yeryüzü mescit kılınmış ise de, Hz. Peygamber’in işaret etmesi ve öğretmesi ile mescitler, camiler ortaya çıkmış ve tarih boyunca Müslümanlar, yeryüzünü her biri farklı kültür ve medeniyetlere ait, çok çeşitli mimari ve estetik özelliklere sahip muhteşem camilerle donatmıştır. Yeni kurulan şehirler mescit merkezli planlanarak camilerin, mimari ve sanatsal bakımdan en güzel yapılar olmasına özen gösterilmiştir. Yine aynı hassasiyetle caminin bünyesinde ve yakın çevresinde ilim merkezleri, medreseler, kütüphaneler inşa edilerek camilerin birer ilim ve hikmet merkezi olması sağlanmıştır. Günümüzde de bu uygulamalar devam ettirilmektedir. Birçok camimizin bünyesinde veya çevresinde eğitim için ayrılan alanlar ve sosyal donatılar mevcuttur.

İslam’ın en önemli üç mescidi olan Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa’nın dikkat çeken özelliklerinden birisi de her birisinin birer eğitim ve öğretim merkezi, birer ilim merkezi, ilim ve hikmet yuvası olmalarıdır. Bu üç mescit aynı zamanda bütün dünyadaki âlimlerin ve öğrencilerin buluşma mekânlarıdır. Bu mübarek mescitlerin bahçeleri, çevreleri tedrisat alanlarıdır. Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî’nin

13 İbn Mâce, Sünne, 17.

14 Müslim, Talâk, 29.

bahçesinde oluşan ders halkaları, ilim meclisleri meşhurdur. Mescid-i Aksa etrafında da medreseler inşa edilmiştir. Eyyubiler döneminden itibaren başlayan ve Memlûkler döneminde daha da gelişen medreseler, belki de Kudüs'teki en işlevsel mekânlar idi. Gerek Kible Mescidi'nde gerekse Mescid-i Aksa ve çevresinde pek çok ilim halkası mevcuttu. Kible Mescidi'nin her bir direğindeki ders halkaları, buradaki medreseler, mastabalar, ribatlar, hangâhlar, tekkeler, zaviyeler, dikkate alındığında aynı anda yüzlerce dershaneden oluşan bunca ilmi faaliyet, bugün çok sayıda fakültesi bulunan büyük bir üniversiteye karşılık gelmektedir. Mescid-i Aksa'nın bahçesinde âlimler ve öğrencileri için yapılan, bir tür açık hava medresesi veya sınıfı olarak nitelendirilebilecek "mastaba"lar, Mescid-i Aksa'nın çok önemli yönünü ortaya koymaktadır. Mescid-i Aksa alanı içerisinde hicrî altıncı asırdan sonra bu şekilde yapılan 32 derslik mevcuttur. Kare ve dikdörtgen formda olan, yerden yaklaşık yarım metre yükseklikte üzeri açık olan bu sınıfların kible tarafında hocanın oturacağı bir mihrap bulunur, iklimin elverişli olduğu aylarda çeşitli eğitim dallarında talebe yetiştirmek ve bazen vakitlerde namaz kılmak için yapılmışlardır. Bu mastabalarda çok önemli ilim adamları dersler vermişlerdir.¹⁵ Bu durum ilk inen ayeti "Oku!" olan bir dinin ilme verdiği önemi ortaya koymakla beraber, İslam'ın ibadethaneleri olan camilerin ve mescitlerin nasıl birer ilim ve hikmet yuvasına dönüştüğünü gözler önüne sermektedir.

Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz gibi cami ve mescitlerin yapımı İslam'ın ilk yıllarından itibaren başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir ve devam etmektedir. Tarihî sürece baktığımızda, "Hicretten önce ve sonra, Dört Halife döneminde, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılar döneminde mescid ve cami yapımı devam etmiştir. Örneğin fetihler döneminde Müslümanların eline geçen yerlerde, fethediliş şekline göre, ya eski mabedler kısmen veya tamamen camiye çevrilmiş veya

15 Bünyamin Erul, *Kudüs ve Aksa*, DİB Yay., Ankara 2018, s. 85-88.

mabedler oldukları gibi bırakılmış ve yeni bir mescid veya cami inşa edilmek üzere araziler ayrılmıştır. Barış yoluyla fethedilen pek çok yerde mabetlere dokunulmamıştır.”¹⁶ Ayrıca zamana ve mekâna göre mescit ve camilerin şekilleri değişmiş ve fonksiyonları sürekli artmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi zamanla şehirlerin merkezinde ilmin ve hikmetin kaynağı haline gelmişlerdir.

Abbasiler döneminden örnek vermek gerekirse, “Tercüme faaliyetleri ve bilimsel tartışmanın yoğun olarak gerçekleştirildiği Beytül-Hikme’nin yanı sıra, kuruluşlarından itibaren hem ibadet yapılan hem de ders halkalarının teşkil edildiği mekânlar olan camiler ve mescitler, Abbasiler döneminde de bilimin yapıldığı önemli merkezler olma konumlarını sürdürmüştür. Mesela Basra Camii’nde, bir tarafta çeşitli teolojik konuları sesli olarak münazara eden bir grup, diğer tarafta ise şiir ve edebiyat konularını tartışan bir başka grup bulunabilmekteydi. Bu tartışmalarda yer alan kişiler, çeşitli mezhep ve etnik gruplara mensuptu.”¹⁷

Yine “Endülüs’te Nasrîler dönemine kadar medrese, dolayısıyla da medrese eğitimi mevcut değildi. XIV. Yüzyılda ilk medrese inşa edildi. Bundan önce medresenin görevini daha çok camiler yerine getirmekteydi. Özellikle şehirlerdeki ulu camiler yüksek tahsilin icra edildiği başlıca eğitim mekânlarıydı. Bunun yanında hocalar kendi evlerini de birer medrese gibi kullanabilmekteydiler.”¹⁸

Emeviler döneminde de camiler ve mescitler birer ilim ve hikmet yuvası olmaya devam etmiştir. Örneğin “Emeviler döneminde eğitim cami ve mescitlerde oluşan ilim halkalarında devam etmekteydi. Ayrıca bu ilim halkalarında ders verenlerin

16 Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, c. 7, s. 46-55.

17 Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, TDV İsam Yayınları, İstanbul 2014, s. 225.

18 Mehmet Özdemir, *Endülüs*, TDV İsam Yayınları, İstanbul 2014, s. 237.

sahabeler olduğu bilinmektedir”.¹⁹ Ayrıca cami ve mescitleri birer ilim ve hikmet yuvasına dönüştüren bu ilmî faaliyetlerin Emeviler döneminde, “Medine, Mekke, Kufe, Basra Dımaşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandığı Şam Emeviyye (Ümeyye) Camii ile Fustat (Mısır) Amr Bin As Camii gibi büyük camiler dini ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebelerle dolup taşıdığı”²⁰ kaynaklarda geçmektedir.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de camiler ve mescitler eğitim ve öğretim merkezi, ilim ve hikmet yuvası olmaya devam etmişler. Bu dönemde cami ve mescitlerin etrafına medreseler inşa edilerek buralarda ilmî faaliyetler sürdürülmeye başlamıştır. Zamanla cami dinî ilimlerin öğretildiği bir mekân hâline dönüşürken medreseler hem dinî ilimlerin hem de beşerî ilimlerin okutulduğu daha geniş ilim ve hikmet yuvalarına dönüşmüştür.

Eğitim ve öğretimin merkezi, yuvası olan camiler, bir taraftan ilim ve hikmete ev sahipliği yaparken diğer taraftan da ilim ve hikmeti, nesilden nesile aktaran kitaplara ev sahipliği yapmışlardır, bu şekilde camiler içerisinde büyük kütüphaneler oluşmuştur.

Örneğin, “Osmanlı döneminde Ayasofya ve Süleymaniye Camilerinde kütüphane olarak cami içinde bir bölüm ayrılırken Bayezid, Veliyyüddin Efendi ve Konya Yusuf Ağa Kütüphaneleri camiye bitişik ve bir iç kapı ile bağlantılı tarzda tesis edilmiştir. Yine Bursa’da Umur Bey tarafından yapılan caminin kütüphanesine, kendisi otuz üç kitap vakfetmiş ve cami cemaatinin istifadesine sunmuştur. Yine Bursa’da Ulu Cami ve Molla Yegân Mescidi’nde kütüphanelerin mevcudiyeti bilinmektedir.”²¹

19 İsmail Yiğit, *Emeviler*, İSAM Yay., Ankara 2018, s. 210.

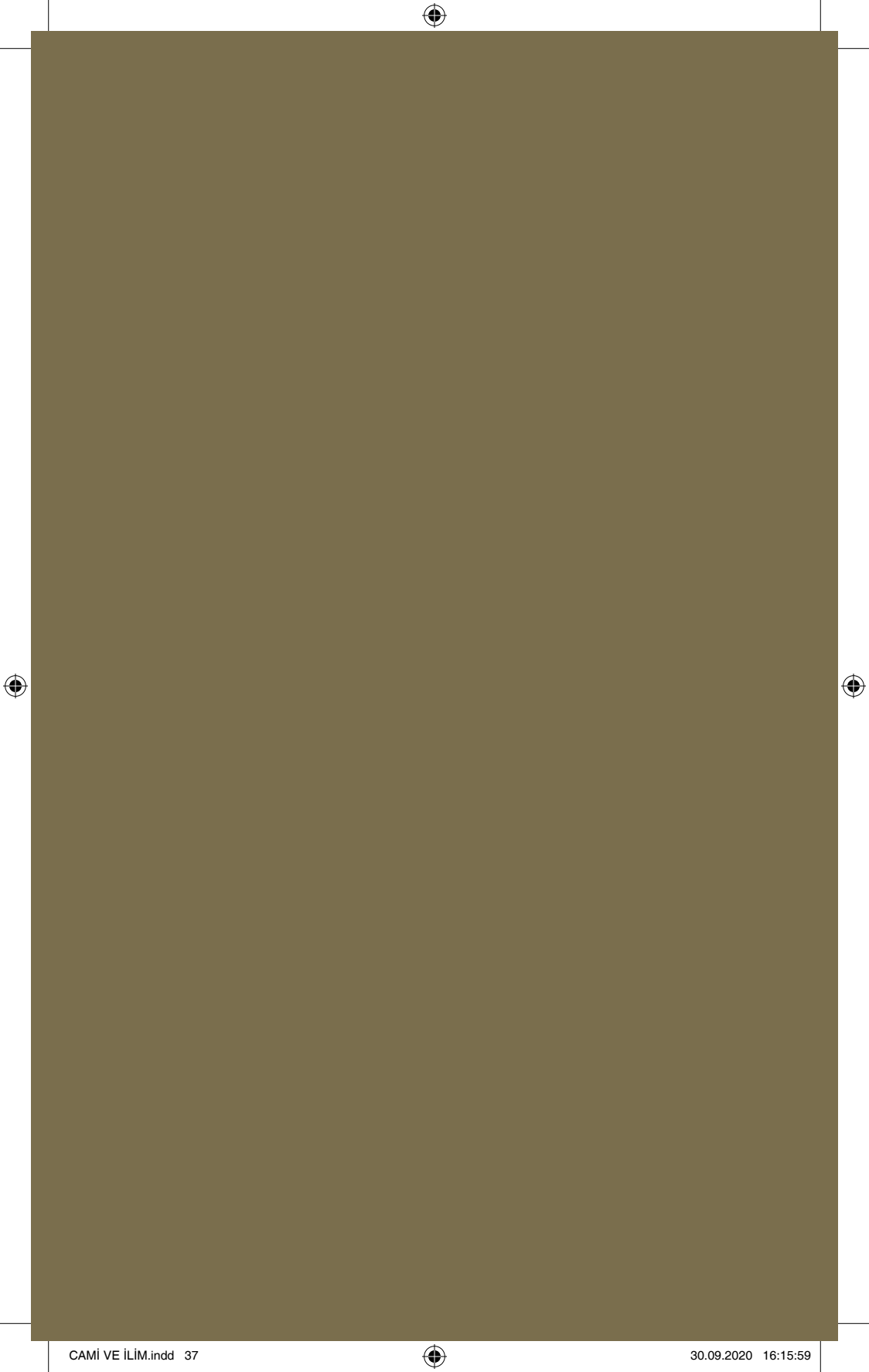
20 İsmail Yiğit, *Emeviler*, s. 210.

21 Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2016/1, c. 15, s. 29.

İlim ve hikmet yuvası olan camilerin ilmin ve hikmetin nesilden nesile aktarılmasına vesile olan kitaplara ve bu kitapların bir araya getirildiği kütüphanelere ev sahipliği yapması ve onları yüzyıllarca koruması da camilerin ilim hayatımızdaki yerini ve önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Günümüzde camiler birleştirici ve bütünleştirici görevini devam ettirmektedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de camiler hayatımızın ve şehrimizin merkezindedir. Vakit namazlarında, cuma namazlarında, bayram namazlarında, cenaze namazlarında bizler Allah'ın huzurunda camide bir araya geliyoruz. Cami bizim birlikteliğimizi, kardeşliğimizi güçlendiriyor. 15 Temmuz darbe girişiminde camilerden okunan salalar milletimizi nasıl bir araya getirdiyse, bir çimento vazifesi gördüyse, aynı şekilde salgın hastalık döneminde de camiler; okunan ezanlarla, salalarla ve dualarla bu vazifesini, birleştiricilik ve bütünleştiricilik vazifesini en güzel şekilde yerine getirmiştir.

Camilerimiz bir ilim ve hikmet merkezi olma özelliğini geçmişten günümüze devam ettirmektedir. Camiler; okunan hutbeler, verilen vaazlar, her yaşta insana yönelik yapılan cami dersleri ile, 4-6 yaşta başlamak üzere yine her yaşta insana yönelik düzenlenen Kur'an kursları ile eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren ilim ve hikmet yuvası olan camilerimiz bu vazifelerini Allah'ın izni ile kıyamete kadar devam ettirecektir.

Peygamberlik Hz. Muhammed (s.a.s.) ile son bulmuştur. Fakat onun insanlığa sunduğu ilahi mesajlar kıyamete kadar devam edecektir. Bu mesajları canlı tutmak, değişen zaman, zemin ve şartlara göre bunları halka sunmak birinci derecede din görevlilerinin ve din âlimlerinin işidir.

Din Görevlilerinin Toplumu İlimle Buluşturmadaki Rolü

Ali Rıza TEMEL
Haseki Eğitim Merkezi
Emekli Eğitim Görevlisi

Din; kelime olarak ceza (karşılık), itaat, yol, kanun gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise; akıl sahiplerini kendi iradeleriyle peygamberlerin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanundur. Peygamberlerin insanlara tebliğ ettiği gerçekler insanları dünyada salaha, ahirette ise felaha götürür. Hayat, varlık ve olaylar din ile anlam kazanır. Dinsizlik anlamsızlık ve gayesizliktir. İnsanın en büyük özelliği dindar olmasıdır. Bizim dinden kastımız İslamiyet'tir. Zira *“Allah katında gerçek din şüphesiz İslam'dır.”*¹, *“Kim İslam'dan başka dine yönelirse onun dini kabul edilmeyecektir...”*²

Din görevlisi; Esasında dini başkalarına tanıtmak bilgi ve imkân sahibi her Müslümanın görevidir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) Veda Hutbesi'nde: *“Burada bulunanlar söylediklerimi burada bulunmayanlara duyursun.”*³ buyurmuştur. Ashâb-ı Kiram, bu emir üzerine dünyanın dört bir yanına dağılarak İslami prensipleri yaymak için gayret sarf etmişlerdir. Böylece kısa zamanda İslamiyet süratle yayılmış, geniş kitlelerce benimsenmiştir.

- 1 Âl-i İmrân, 3/19.
- 2 Âl-i İmrân, 3/85.
- 3 Buhârî, Hac, 132.

İslamiyet'i tanıtmaya görevi bilgi ve uzmanlık gerektirdiği için mesaisini sırf bu işe tahsis etmek üzere görevlendirilecek bir kadronun oluşturulması ihtiyacı duyulmuş, tarihî süreç içerisinde dini tebliğ ve din hizmetlerini ifa etmek üzere teşkilatlanmaya gidilmiş, müftülük, vaizlik, imamlik, müezzinlik, Kur'an muallimliği ve kayyumluk gibi görevler ihdas edilmiştir.

Esasen tebliğ ve irşat için bir kadronun oluşturulması Allah'ın emridir. Bu hususta Mevla şöyle buyuruyor: *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun."*⁴ Tevbe suresinin 122. ayetinde de her topluluktan bir grubun ilim yolculuğuna çıkıp, dini iyice öğrenmeleri ve toplumlarına döndüklerinde onları eğitip uyarmaları istenmektedir. Böyle bir kadronun oluşturulması ümmet üzerine farz-ı kifayedir. Bu görev yerine getirilmediği takdirde herkes sorumlu olur. Dini tebliğ eden, iyiliği emredip kötülükten sakındıran ve insanlara güzel örnek olanlar hayırlı kimselerdir. Onlar en güzel görevi ifa etmektedirler. Meşhur mutasavvıf Atâullah el-İskenderî şöyle diyor: *"Allah katındaki değerini bilmek istersen seni hangi işte istihdam ettiğine bak."* Dini tebliğ görevi en hayırlı görevlerden, bu görevi ifa edenler de en hayırlı kimselerdendir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bunlarla ilgili olarak şöyle buyuruyor: *"Allah bir kimsenin hayrını murat ederse onu dinde derin bilgi sahibi kılar."*⁵ Biz bu çalışmamızda özellikle ülkemizdeki din görevlilerinin halkımızı bilgilendirmedeki rollerini ele alacağız.

İlim: Bilmek anlamına gelen ilmi, bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gizliyi açığa çıkarmak, gerçeğe örtüşen kesin inanç, varlık ve olayların mahiyetini kavramayı sağlayan bir sıfat olarak tanımlamak mümkündür. Biz burada genel bilgidен değil,

4 Âl-i İmrân, 3/104.

5 Buhârî, İlim, 10.

din görevlilerinin ağırlıklı olarak halka sundukları dini bilgi ve bu bilginin tebliğ yolları ile usullerinden bahsedeceğiz.

Dinin doğru anlaşılması son derece önemlidir. Zira Kur'an-ı Kerim'e, sahih sünnete, sünnetullah'a aykırı olan, gerçeklere ters düşen hurafe, zan ve hayale dayanan ve dine nispet edilen bilgiler dinin yozlaşmasına, kitlelerin yanlış istikametlere sevk edilmesine sebep olmakta ve büyük zararlara yol açmaktadır. Gerçek dindarlık doğru bilgi, doğru inanç ve doğru amelle gerçekleşir. En başta ise doğru bilgi gelir. Zira doğru inanç ve düzgün amel ancak doğru bilgiyle sağlanır. Onun için Kur'an-ı Kerim'de ilk emir: "Oku!" dur. Buradaki oku emri herhangi bir şeyi okumakla kayıtlanmadığı için dünya ve ahirette insanlara fayda sağlayacak her şeyi okumayı kapsamaktadır.

Başkanlığımız doğru ve yararlı bilgilerle halkımızı aydınlatacak kaliteli eleman yetiştirmek üzere yüksek ihtisas eğitimi merkezleri açmıştır. Dinimizin ana kaynaklarına vâkıf, günümüz insanının ihtiyaçlarını bilen, nebevi tebliğ usulünü esas alan bu uzman elemanlar yurt içinde ve yurt dışında verimli hizmetler ifa etmektedir. 1976 yılında Haseki İhtisas Eğitim Merkezi ile başlayan bu kurumların sayısı bugün 10 civarındadır.

Başkanlığın halkı dini yönden aydınlatmak, ibadet yerlerini yönetmek, eğitim faaliyetlerini deruhte etmek üzere bünyesinde oluşturulan çeşitli birimlerin yanı sıra taşrada da hizmet birimleri vardır. Bunlar il ve ilçe müftülükleri, bu müftülüklere bağlı Kur'an kursları, aile irşat büroları ve gençlik merkezlerinden oluşmaktadır. Bu hizmet birimlerinde müftü, vaiz, Kur'an kursu öğretmenleri, imam ve müezzinler hizmet vermektedir. Görüldüğü gibi Başkanlığın ve Başkanlığa bağlı personelin ana görevi; halkı doğru bilgiyle buluşturmak, yanlış bilgi ve faaliyetlerle din istismarını önlemek, milli birlik ve beraberliği canlı tutmak, mezhep ve meşrep kavgalarını önlemektir.

Bilgilendirme Açısından Din Görevlileri ve Halka Yönelik Faaliyetleri

1- Müftüler: Osmanlı döneminde adliye teşkilatı, kadılar şeyhülislama bağlı idi. Kadının hükmü bağlayıcıydı. Bunun yanı sıra insanlar doğru ve yanlış olanı bilsinler diye bir bilgilendirme ve fetva makamı olarak da müftülükler ihdas edilmiştir. Müftünün fetvası bağlayıcı olmayıp bir yol gösterme işlevi görmekte, bunun için herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

2- Cami Görevlileri: Müslümanların bilgilendirildiği asıl merkez camilerdir. Camiler mecazi anlamda **Allah'ın evleri** olarak nitelendirilir. Buralarda namaz, itikaf gibi ibadetlerin yanında, ilmî halkalar da oluşturularak müzakereler yapılır, vaaz ve hutbe yoluyla cemaat bilgilendirilir. İnsanların bilgilendirilmesi ve yetiştirilmesindeki öneminden dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine-i Münevvere'ye hicret ettiğinde ilk yaptığı iş mescit inşa etmek olmuştur. Allah Restülü bir gün mescitte iki gruba rastlamış ve *"İkisi de hayır üzeredir. Ama biri diğerinden daha üstündür, bir kısmı Allah'a dua ediyor ve O'ndan bir şey istiyor. Allah onlara ister verir isterse vermez. Diğerleri ise dini anlamaya, öğrenmeye çalışıyorlar ve bilmeyene öğretiyorlar bunlar daha üstündür."*⁶ diyerek ilim öğrenenlerin yanına oturmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisinden ilim talep eden hanımlar için de mescitte onlara bir gün tahsis etmiş, kendilerini bilgilendirmiştir. Cami görevlilerimiz halkımızı bilgilendirirken kuşatıcı bir tutum ve üslupla hareket ederler. Zira adından da anlaşılacağı üzere cami mezhebi, meşrebi ve siyasi görüşü ne olursa olsun herkesi bir araya getirip cemedan mukaddes mekânlardır. Orada tevhit inancına, dünya ve ahiret saadetini sağlayan salih amellere çağrı yapılır. Ayrımcılığa ve ötekileştirilmeye asla fırsat verilmez. İnsanları bilgilendirme hususunda Mevla'nın emri de bu minval üzeredir: *"Allah'a davet eden, salih amel işleyen ve ben gerçekten Müslümanlardanım diyen kimseden*

6 Dârimî, Mukaddime, 32.

*daha güzel sözlü kim olabilir?*⁷ Ayrıca cami görevlileri yaz tatilinde camilerde çocuklara yönelik açılan yaz kurslarında yavrularımıza Kur'an-ı Kerim ve dinî bilgiler öğretme yanında onlarla sıcak ilişki kurmakta, bilgi yarışması, gezi ve sportif faaliyetlerle dine ve camiye olan bağlılıklarını güçlendirmektedir. Çocuklukta kazanılan iyi hasletler ömür boyu devam eder. Görevlilerimiz çocuklar ve gençler yanında belirli zamanlara bağlı olmaksızın isteyen herkese sene boyunca Kur'an öğretmekte, sohbet hal-kaları oluşturmaktadırlar.

3- Konferanslar: Yurt içinde ve yurt dışında, Camiler ve Mevlid-i Nebi Haftaları münasebetiyle köylere varıncaya kadar her yıl tertiplenen konferanslarda başkanlıkça belirlenen Hz. Peygamber'in ahlakı, İslam'da aile ve önemi, İslam ve çevre, gençlerin eğitimi, din ve samimiyet, Kur'an ve evrensel mesajı, insan sevgisi, Hz. Peygamber ve birlikte yaşama ahlakı gibi konularda tertiplenen konferanslar halkımızın bilgilendirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Bu vesileyle görevlilerin canla başla gönüllü hizmetler sunması takdire şayandır.

4- Mevlit, Cenaze, Nikâh, Düğün ve Sünnet Merasimleri: Bu merasimler din görevlileri için halkı bilgilendirme açısından önemli fırsatlardır. Süleyman Çelebi'nin Mevlit'i altı yüz küsur seneden beri milletimizin her vesileyle terennüm edip yaşattığı, merasimlerin vazgeçilmez öğesi yaptığı bir manzumedir. Buram buram Allah ve peygamber sevgisinin tıttığı bu Mevlit sebebiyle hem manevi bir heyecan yaşanmakta hem de bu vesileyle dinleyenlere mesaj verme imkânı doğmaktadır.

Düğün, sünnet ve cenaze merasimleri de ailenin önemi, huzurlu bir yuva kurmanın yolları, çocukları sünnet ettirmenin anlamı, ölüm ve ölüm ötesinin mahiyeti konularında bilgi sunmaya vesile olmaktadır. Bu fırsatları yeterince değerlendirme işi görevlinin gayret ve hizmet aşkına bağlıdır. Bunlar rutin merasimler olarak görülmemelidir.

7 Fussilet, 41/33.

5- Sesli ve Görsel Yayınlar: Halkımızın bilgiyle buluşmasını sağlayan en önemli araçlar sesli ve görsel yayın yapan internet, radyo ve televizyonlardır. Özellikle başkanlığımızın kurduğu radyolar ve televizyon İslamiyet konusunda doğru ve güvenilir bilgi sunmada önemli görevler ifa etmektedir. Din görevlilerimiz sivil kuruluşların kurup işlettiği radyo ve televizyonlarda da halkımızı bilgilendirmekte, istismar ve hurafe ağırlıklı programların olumsuz etkilerini izale etmektedirler. Halkımıza rafine bilgi sunmak son derece önemlidir. Özellikle din konusunda bilgi kirliliği doğru inanç ve doğru amelin oluşmasını engellemekte zihinlerde karmaşaya, toplumda fitne ve tefrikaya sebep olmaktadır.

Din Görevlilerinin Muhatap Kitlesi

Resmî devlet görevlileri arasında halkla en fazla temas halinde olanlar din görevlileridir. Doğan çocuğun kulağına ezan okuyup isim koymadan tutun da sünnet, düğün, nikâh, mevlit, cenaze, hastane, hapisane ziyaretine varıncaya kadar hayatın bütün alanlarında halkla iç içe olan görevliler bu pozisyonlarıyla her kesime bilgi sunma avantajına sahiptirler.

İlk, orta, lise ve üniversite eğitiminde öğretim elemanları belli sınıflara belli programlar çerçevesinde bilgi sunarlar. Buralarda kademelendirme söz konusudur. Her kademe sınıf ve bransa göre sunum yapılır. Bilginin dozunu muhatabın seviyesine göre ayarlamak ve sunmak kolaydır. Din görevlilerinin durumu ise farklıdır. Düşünün ki bir cuma namazında cemaati oluşturan kişiler ilkokul mezunundan, profesöre kadar farklı kesim ve seviyelerden meydana gelmektedir. Vaaz ve hutbede bu farklı seviyedeki insanların hepsine aynı anda hitap edip onlara faydalı ve tatmin edici bilgiler sunmak kolay değildir. Bu durum halkın psikolojisini iyi bilmeyi, konuları maharetle seçmeyi, ortalama bir üslup takip etmeyi gerektirir. Bu zor ve hassas görevi yerine getirebilmek için görevlilerin toplumun temayül ve ihtiyaçlarını çok iyi bilmeleri, günceli takip etmeleri

ve her an kendilerini yenilemeleri gerekir. Aynı zamanda örnek bir muallim olan Hz. Peygamber (s.a.s.) “*İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuşmakla emrolunduk*”⁸ buyurarak hitaptaki dozun önemine işaret etmiştir. Kendisi bu prensibi uyguladığı için elleriyle yaptıkları putlara tapan cahili bir toplumu dönüştürerek, onlardan dünyaya örnek medeni bir toplum ortaya çıkarmıştır. Her konuda olduğu gibi eğitim ve irşat hizmetinde de Resûlullah’ı (s.a.s.) örnek almak gerekmektedir.

Sonuç

Toplumu özellikle dini konularda bilgilendirip aydınlatmak öncelikle din görevlilerinin işidir. Bu hem Müslüman olmanın hem de bu hizmet için görevlendirilmenin ve buna karşılık maaş almanın gereğidir.

Din görevlisi Allah ve Resûlü adına konuşan kimsedir. Bu son derece ağır bir sorumluluğu gerektirir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ifadesiyle: “*Şüphesiz âlimler peygamberlerin varisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın, ne de gümüş bırakmışlardır. Onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim ilmi almışsa büyük bir pay almış olur.*”⁹

Bilindiği üzere peygamberlik Hz. Muhammed (s.a.s.) ile son bulmuştur. Fakat onun insanlığa sunduğu ilahi mesajlar kıyamete kadar devam edecektir. Bu mesajları canlı tutmak, değişen zaman, zemin ve şartlara göre bunları halka sunmak birinci derecede din görevlilerinin ve din âlimlerinin işidir. Peygamberler en ağır şartlar altında bu görevi ifa ettikleri gibi onların varisleri olan âlimler de onların izini takip edecekler, mutlak manada olmasa da olabildiğince onların sıfatlarıyla sıfatlanmaya çalışacaklardır. Tebliğ, akıl ve masumiyet peygamberliğin önemli sıfatlarındandır. Peygamberlerin dışında hiç kimse masum olmamakla birlikte onların varisleri olan âlimler mümkün

8 Deylemî, *Firdevs*, I, 398.

9 Tirmizî, *İlim*, 19.

mertebe günahlardan kaçınmak, söz ve davranışlarıyla halka örnek olmak durumundadırlar. Zira ilmiyle amel olmayanların sözlerine itibar edilmez. İnanmayanlar inandıramazlar.

Peygamberlerin mirasını nesilden nesle aktarma görevi en şerefli görevlerdendir. Şerefli olduğu kadar sorumluluğu da ağırdır. Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet edilir: *“Allah cahillere neden öğrenmediniz sorusunu sormadan önce âlimlere neden öğretmediniz sorusunu sorar.”*

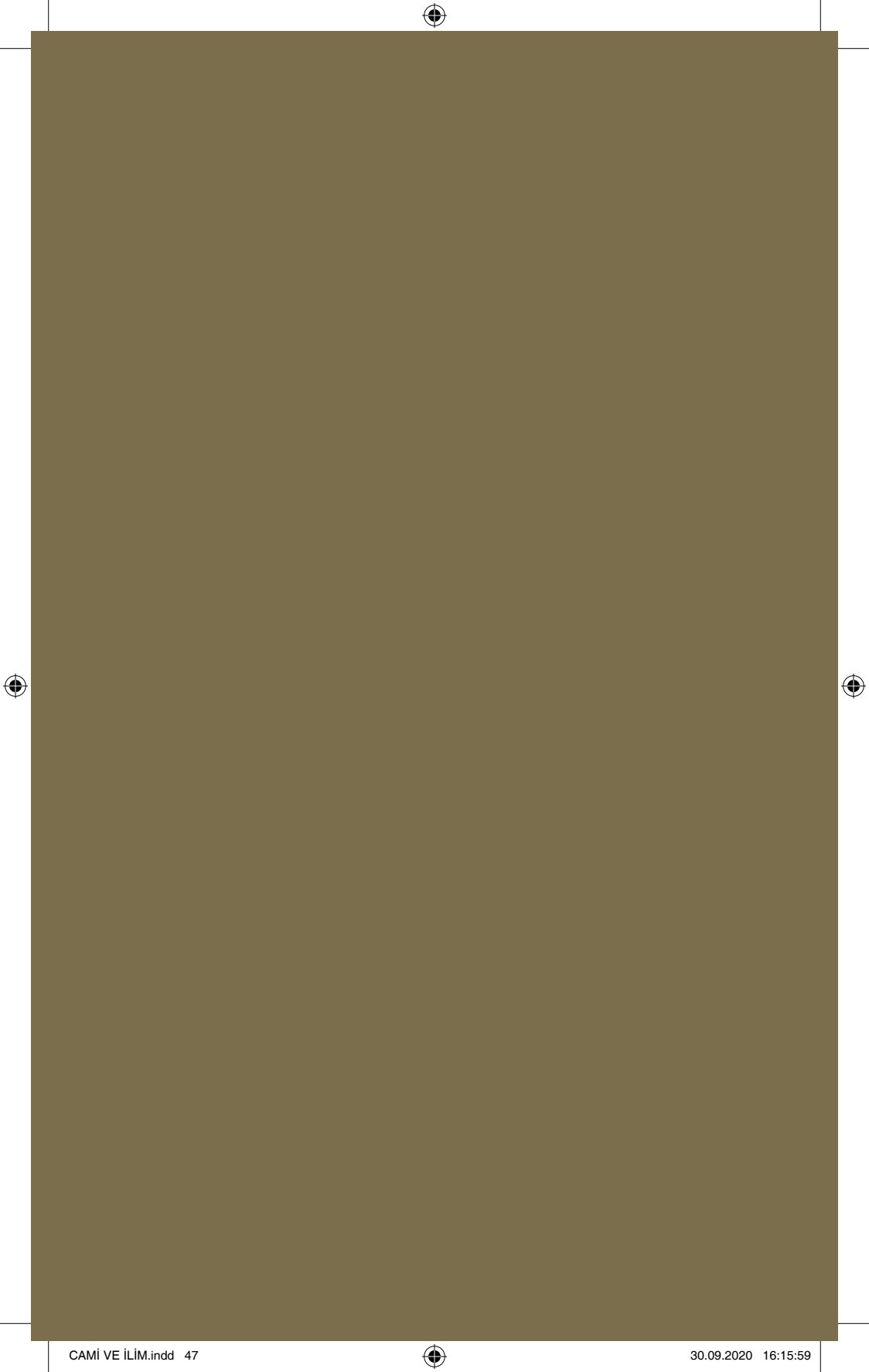
Bilgiyi saklamanın ne kadar büyük bir vebal olduğunu şu hadis-i şeriften anlıyoruz: *“Her kim kendisine sorulan meseleyi yahut kendisinden istenen bir bilgiyi bile bile gizler ve cevabını vermezse kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulacaktır.”*¹⁰ Buna mukabil bir başka hadiste ise, öğrenmek ve öğretmenin sadaka olduğu ifade edilmiştir: *“Sadakanın en faziletlisi, Müslümanın bir bilgi öğrenmesi sonra da o bilgiyi Müslüman kardeşine öğretmesidir.”*¹¹ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *“Allah bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi başkasına ulaştırmanın yüzünü ak etsin.”*¹²

İhmal edildiğinde büyük vebal, ifa edildiğinde ise büyük ecir ve mükâfata vesile olan tebliğ ve bilgilendirme görevi toplumları ayakta tutan, dünya ve ahiret saadetini sağlayan en önemli ve en mübarek görevlerdendir. Bu görevi hakkıyla yerine getiren din görevlilerimize Mevla'dan başarılar diler, yüzlerinin ak olmasını niyaz ederiz.

10 Ebû Dâvûd, İlim, 9.

11 İbn Mâce, Sünnet, 20.

12 Tirmizî, İlim, 7.

Akletmek kelimesi bağ atmak ve bağlantı kurmak anlamlarına gelir. Yaratılış ayetlerinin beşere sağlaması beklenen temel fayda esasen budur ve ancak akletmeye dayalı bütüncül bir ilim anlayışı insanı aziz eder.

İlim Öğrenme, Yaşama ve Paylaşma Sorumluluğu

Prof. Dr. Halis AYDEMİR
Dumlupınar Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

İlim İnsanı Aziz Eder

İlim dediğimizde Allah'ın (c.c.) insanı şerefliendirdiği beşere özgü bir meziyetten söz ediyoruz. Nitekim Cenab-ı Hak, Hz. Âdem'i (a.s.) yarattığında, “Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti...”¹ buyurarak onu meleklerle bilgisiyle takdim etmiştir. Hz. Âdem'in (a.s.) üstünlük arz ettiği bu sahnede öne çıkan yanının “ilim” olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla Âdemoğlunu ancak ilim aziz eder. Bakınız Allah (c.c.) ne buyuruyor: “...Sizden iman edenleri ve ilim verilenleri Allah derece derece yükseltir...”²

Hangi İlim Aziz Eder?

Yaratılışımızda, etrafımızdaki her türlü nesneyi ve hadiseyi araştırıp anlamlandırmaya, yeni tabirle söylersek deşifre etmeye ve böylece altında yatan “ilim” ve “irade”yi ortaya çıkarmaya yönelik harikulade bir kabiliyet var. Cenab-ı Hak bize bahsettiği bu üstün meziyet ile yer ve göklerdeki yaratılış ayetlerini önce merak etmemizi sonra dikkatle bakıp incelememizi ve böylece ayetlerini tanıya tanıya Kendisinin eşsiz ilmini ve iradesini fark edip öğrenmemizi temel bir sorumluluk olarak üzerimize yüklemiştir. Öyle ya her nimetin kişiye getirdiği bir

1 Bakara, 2/31.

2 Mücadele, 58/11.

şükür yükümlülüğü vardır; insana verilen bu üstün öğrenme nimetinin de şükrü ancak böyle yerine getirilir.

Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hak Yer ve gökler dolusu ayetlerini kullarına sunmasının neticesi olarak akletmeleri³, tefekkür etmeleri⁴, hidayet bulmaları⁵ ve şükretmeleri⁶ gerektiğini ifade etmiştir. Bizler bulunduğumuz ortamdaki varlıkları, gelişen olayları ve ortamda her şeye nakşedilmiş olan sistematik düzeni görmezden gelerek, arka plandaki ilmi ve iradeyi keşfetmeden öylesine sadece yiyip içip tüketerek yaşayacak varlıklar değiliz. Farklıyız ve bu farkımızı müminler de gayri müslimler de biliyor. İşte bakın, Hz. Âdem'den (a.s.) bu yana insanoğlunun geldiği noktayı görün! Kütüphaneler dolusu, ciltler dolusu ve hatta diskler dolusu kitaplar... Hem de her alanla alakalı; madde, canlılık, yeryüzü ve gökyüzü de dâhil hiçbir şeyi istisna etmemiş her şeyi incelemiştir. Tüm bu bilgileri biriktirerek, bir yandan yararlanıyor; bir yandan da ilerliyoruz.

Biz insanlar varlığı sistematik gördüğümüz için doğal olarak araştırıyor ve ondaki ilmi ortaya çıkıyoruz. Peşi sıra bu ilmi bu varlığa yerleştiren iradeyi merak ediyoruz. Öyle ya, öğrenene öğrenene bitiremediğimiz bu varlık âlemini muhteşem biçimde düzene koyan bir irade olmalı? Öyle bir düzen ki iğne ucu kadar hiçbir boşluğun ya da başıboş herhangi bir noktanın bulunmadığı; mikrodan makro plana kadar her şeyi içine alıyor ve kusursuz işliyor.

İnsanlık olarak itiraf etmeliyiz ki bunca çabamıza rağmen henüz daha en küçük bir noktadaki (söz gelimi atom) ilimleri bile tümüyle ortaya çıkarabilmiş ve orayı tamamen öğrenebilmiş değiliz. Hiçbir nokta için “Burası artık temiz!” diyemedik.

3 Bakara, 2/73.

4 Bakara, 2/266.

5 Âl-i İmrân, 3/103.

6 Mâide, 5/89.

Araştırdıkça bilgi fişkınyor. Belli ki bize bu harikulade yeteneği veren ve bu sonunu getiremediğimiz bilgileri küçücük bir zerreye yerleştiren kudret bize bir şey söylemek istiyor: “De ki: *Rabbimin kelimeleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave getirsek Rabbimin kelimeleri bitmeden deniz biterdi!*”⁷ Benzer bir ayette de Allah’ın ilmi şöyle ifade edilir: “*Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak mürekkep olsa yine de Allah’ın kelimeleri bitmezdi...*”⁸ İşte, varlıktan var ediciye doğru attığımız bu adıma **akletmek** diyoruz. Akletmek suretiyle varlıktaki bu bitmez tükenmez ilmin kaynağını yani Allah’ı bulmuş ve bize yaşattıklarının muradını yani iradesini kavramış oluyoruz. Zaten akletmek kelimesi bağ atmak ve bağlantı kurmak anlamlarına gelir. Yaratılış ayetlerinin beşere sağlaması beklenen temel fayda, esasen budur ve ancak akletmeye dayalı bütüncül bir ilim anlayışı insanı aziz eder.

İlmin En Temel Faydası Bilinçtir

Fıtratımızda var olan bu araştırma ve sırrını çözme potansiyeli ile Allah’ın varlığa nakşettiği bitimsiz ilim, o kadar güzel eşleşir ki kul bunları inceleyip aklettiğinde “varlık” ile “var eden” arasındaki mantıksal zorunlu ilişkinin farkındalığına kavuşur. İşte, ilmin birinci aşamada bize sağladığı en önemli fayda, en temel yarar bu bilinçtir. Kulun gözlemleri neticesinde varlık âleminde kusursuz işleyen bu düzenin Var Edicisi ile mutlak irtibatını kavramasıdır. Nitekim Cenab-ı Hak ilmî planda şöyle emretmiştir: “*Allah’tan ayrı bir ilah olmadığını bill!*...”⁹ Şu hâlde, ilmin ulaştırdığı sonuç yegâne, tek bir ilahtan gayrı herhangi bir ilah olmadığı gerçeğidir. Varlığın bir var edici tarafından var edildiği bilinci kişiyi Allah’a iman düzeyine taşıyan sağlam bir zemindir.

7 Kehf, 18/109.

8 Lokmân, 31//27.

9 Muhammed, 47/19.

Bu bağlamda kulun hayatı boyunca araştırıp öğrendiği her ayet, ister yeryüzündeki bitkisel yapıyla ister canlılıkla ister gökteki yıldızlarla, güneş ve ay ile alakalı olsun; bunların hepsi onun fitratını harekete geçiren ve var eden kudret ile ilişkisini aklen kurmaya davet eden güçlü bir etkiye sahiptir. Allah (c.c.) Hz. Nuh'u (a.s.) kavmine gönderdiğinde benzer ifadelerle onlara seslendiğini bize anlatıyor: “Görmediniz mi, Allah yedi göğü nasıl tabaka tabaka yarattı? Ay’ı orada bir aydınlık güneşi ise bir ışık kaynağı kıldı. Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirdi. Sonra sizi yere geri döndürüp sizi oradan tekrar çıkaracak!”¹⁰ Varlık ayetlerinden öğrendikleriyle kavuştuğu bilinci, kişi serbest iradesiyle benimseyip ikrar eder (şükür) ve kararlarına aksettirirse (eylem) işte o zaman bir sonraki üstün bilgi düzeyi (hidayet) kademe kademe kulun önüne ve yüreğine açılır. Bu durum genel ilahi bir sünnettir: “...Şükrederseniz kesinlikle artırım!...”¹¹

Olumsuz Tavır İnsana Zarar Verir

Kişi ilmî kanıtların kendisini götürdüğü sonuçtan (yegâne yaratıcı) memnun kalmaz ve bunun kendisine yüklediği sorumluluktan hoşlanmaz ise o takdirde bu süreçten geri durmaya, daha fazlasını öğrenmekten kaçınmaya ve böylece kendisini bilgiye kapatmaya çalışır. Şuur ve idrakini Rabb’i ile buluşturan ve böylece Ona karşı yüreğinde sorumluluk uyanmasına yol açan bu süreçten yüz çevirir. Çünkü insan yaratılış ayetlerini tanıdıkça Cenab-ı Hakk’ı bilip sevmeye ve O’na karşı saygı ve hayranlık duymaya mecbur kalır. Bu yüzden insan, kendi başına buyruk kalmayı, istediği tarzda yaşamayı tercih ederse o zaman hakikate sırtını döner.

Kur’an’ın Kerim’de Cenab-ı Hakk’ın “i’râz” dediği bu nankör yaklaşım ve inatçı tavır ile kişi, gözünde ve kalbinde netleşmiş olan gerçeğin üstünü örtmek (küfür) suretiyle aksi istikamette

10 Nuh, 71/15-18.

11 İbrâhîm, 14/7.

yol almaya başlar. Böyle bir durumda kullar açısından artık bir yarar değil tam tersi bir zarar söz konusudur. Nitekim Allah (c.c.) buyuruyor ki: *Biz göğü korunaklı bir tavan kıldık ama onlar göğün ayetlerinden yüz çevirmekteler!*¹² Bu itibarla faydasız ilim yoktur; ilimden yararlanmayı ya da özellikle yararlanmayı onu kötüye (zararına) kullanmayı seçen insan vardır. Mamafih, Peygamber (s.a.s.)'in fayda sağlanmayan ilimden Allah'a sığındığı rivayet edilmektedir: *“Allah’ım, fayda sağlamayan ilimden sana sığınırım!”*¹³ Olumsuz tavrı dolayısıyla Kur’ani bilginin bile kişiyi yararsız kalıp hatta zarar verebileceğini Cenab-ı Hak bizatihi haber vermiştir: *“Şifa ve rahmet namına ne varsa müminler için Kur’an’dan indiriyoruz; Zalimlerin ise sadece ziyalarını artırır!”*¹⁴

Olumlu Tavrı Kula Fayda Getirir

İlim, ifade etmeye çalıştığımız üzere, kulu bir irade kullanımı ile karşı karşıya getirir. Doğru ya da yanlış istikamette tercih yapması için fırsat sunar. Şayet Yaradan kudretin ilminin ve iradesinin tezahürü olan bu hayatı, sahne sahne okudukça O’na hayranlıkla bağlanmaya yönelirse bu durum kulun akledip iman etmesi ve hidayet bulması şeklinde fayda üzere ilerler ve gelişir. Bu süreçte insan, evrendeki ayetleri okumak için fizik, kimya, matematik, biyoloji, astronomi vb. tüm bilim dallarını ve araçlarını kullanabilir.

Bu istekli gözlemler ve hevesli araştırmalar neticesinde kişi, Hz. İbrahim (a.s.) gibi yakîn sahibi olur¹⁵ ve *“Yüzümü gökleri ve Yer’i yoktan var edene döndüm...”*¹⁶ demek suretiyle Yaradan’a yönelmiş olur. Bu yaklaşım, akleden insanın varlıktan yola çıkarak var ediciye ulaştığı önemli bir soyutlamadır. *Gökleri ve*

12 Enbiyâ, 21/32.

13 Müslim, Zikir, 73.

14 İsrâ, 17/82.

15 En’âm, 6/75.

16 En’âm, 6/79.

yeri var etmiş olan tanımı üzerinden yegâne ilahın yani Allah'ın varlığını tespit ve tarif, hata ihtimali barındırmayan dosdoğru ve sapasağlam bir akidedir (Haniflik). Böyle güzel bir sonuca ancak ilmi ölçülere dikkat eden, bulgulara vefa gösteren ve kanıtın kendisini götürdüğü yere kadar gidebilen dürüst kimseler muvaffak olur. Nitekim Allah (c.c.) zatından gayrı herhangi bir ilah bulunmadığına tanıklık eden ilim sahiplerini Kendisi gibi ölçüye riayet eden kimseler olarak anmıştır: “Allah, melekler ve ilim sahipleri Kendisinden gayrı bir ilah bulunmadığına ölçüyü gözeterek tanıklık ettiler...”¹⁷

İlimin Faydası Allah'a İman, İmanın Faydası Dine Hidayettir

Yaradan'ı fark eden kulda O'nunla iletişime geçme arzusu doğal olarak kendisini gösterir. Bu, aslında bir hidayet (kılavuzluk ve yol gösterme) beklentisidir. Hz. İbrahim'in (a.s.) bu konuda Yaradan'a olan güveni tamdır; nitekim buyurdu ki: “Beni Yaratanmış olan! İşte Odur bana yolumu gösteren!”¹⁸

Allah (c.c.) süreci ilerletmesini kulun verdiği tepkilere bağlı olarak nasıl yaşattığını bize şöyle haber veriyor: “...Kim Allah'a iman ederse Allah onun kalbine hidayet eder...”¹⁹ Allah (c.c.), zatına iman eden bir kimsenin kalbini hak dinine yönlendirir. Böylece kişi, kevnî ayetlerden başlayarak öğrendiği hakikatlerle uyumlu ve onları teyit eden vahye dayalı ayetlere (Kur'an) kavuşur.

Yeryüzünün hangi coğrafyasında olursa olsun, hakikat yollarının eninde sonunda İslam'a ulaşması, Cenab-ı Hakk'ın işte bu hidayetinin bir sonucudur. Yaratılış ayetlerini okuyarak var eden yegâne kudreti ikrar etme dürüstlüğüne ve iyiliğini

17 Âl-i İmrân, 3/18.

18 Şuarâ, 26/78.

19 Tegâbün, 64/11.

yaşayan her kim olursa olsun, Allah (c.c.) onu zayı etmez! Hak dini İslam ile mutlaka buluşturur ve ona vahyin ayetlerini işitirir. Nitekim buyurdu ki: *“Allah onlarda bir iyilik bilseydi onlara da kesinlikle işittirirdi!...”*²⁰ Sevgili Peygamberimiz de (s.a.s.) Allah’ın kendisiyle gönderdiği ilim ve hidayetın yararını bakınız nasıl alıcı tarafın durumuna bağlı olarak izah ve teşbih etmiş: *“Allah’ın benimle göndermiş olduğu hidayet ve ilim, yeryüzüne yağın bol yağmura benzer. Yağmurun yağdığı yerin bir bölümü verimli bir topraktır: Yağmur suyunu emer, bol çayır ve ot bitirir. Bir kısmı da suyu emmeyip üstünde tutan çorak bir yerdir. Allah burada biriken sudan insanları faydalandırır. Hem kendileri içer, hem de hayvanlarını sular ve ziraatlarını o su sayesinde yaparlar. Yağmurun yağdığı bir yer daha vardır ki, düz ve hiçbir bitki bitmeyen kaypak arazidir. Ne su tutar, ne de ot bitirir. İşte bu, Allah’ın dininde anlayışlı olan ve Allah’ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim kendisine fayda veren, onu hem öğrenen hem öğreten kimse ile buna başını kaldırıp kulak vermeyen, Allah’ın benimle gönderdiği hidayeti kabul etmeyen kimsenin misalidir.”*²¹

Hidayete Sarılmak Mümine Furkan Sağlar

Hidayetle birlikte kişi artık Yaradan’ın kelamına kulak verecek gözlem ve araştırma yolculuğuna devam eder. Öğrenedurduklarının yararı, kişinin önce kalbine tesir, sonra da bedenine sirayet eder. Fayda, artık somutlaşmış ve hayata aksetmiştir. Kul bellediklerini içselleştirip kalbiyle tasdik, diliyle ikrar ve gereğince amel etmeye çalıştıkça Cenab-ı Hak ona daha fazlasını öğretir. Buradan itibaren artık yeni bir öğrenme fazı devreye girer (yaşama). İlmin faydasından imtina etmemek yeni yeni bilgilenmelere kapı aralar. İşte bu, ilim ve amelin birbirlerini beslediği iç içe bir döngüdür.

20 Enfâl, 8/23.

21 Buhârî, İlim, 20.

Bu bereketli çevrimi şu iki ayet ne güzel ifade etmektedir: “...Siz Allah’tan sakının; Allah da size öğretsin...”²² Sizler, Allah’tan (c.c.) sakınmaya bakın; Cenab-ı Hakk’a saygı duymaya, emirlerini, yasaklarını ve hükümlerini hayatınızda yaşamaya ve gözetmeye bakın ki Allah da (c.c.) size bilmediklerinizi öğretsin. Böylece, ilmi arttıkça kişinin faydası artar. Faydasını hüsnü kabul ile karşılayıp hayatına taşıdıkça kulun ilmi artmaya devam eder. İkinci ayet ise şöyledir: “Ey iman edenler, Siz Allah’tan sakınırsanız, Allah sizin için bir furkan var eder ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar.”²³ Furkan, kişinin ilerleyen ilmi düzeyine, temyiz gücüne ve böylece kavuştuğu hak ile batılı ayırt etme melekesine işaret eder.

İlimden Yararlanmada Sığ ve Seçici Bir Yaklaşım: Seküler Bilim

İlmin gösterdiği mutlak hakikat, çoğu kul tarafından beğenilmeyince ortaya seçici bir yaklaşım çıktı. Bu anlayış, evrendeki ayetleri incelerken Yaradan ile ilişkisini özellikle göz ardı etmeyi bir usul haline getirdi. Varlığı incelemek mubah ancak var edenle ilişkisini kurmak ise yasak kabul edildi. Hayatın görünen yanına katkı sağlamak için oluşturulan bu seçici ve sığ ilmî yaklaşımın tek amacı, daha iyi yaşamak için gerekli olan bilgilere ulaşmaktan ibarettir. Bu zihniyet hakkında Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor: “Dünya hayatının zahirinden bir şeyler biliyorlar; ancak onlar Ahiretten yana kesinlikle gafiller.”²⁴

Varlığı, ne kadar inceden inceye okursa okusun; varlıktaki düzenin ne kadar en ince ayrıntısına inerse insin; bu muazzam sistemin, ancak bir *ilim ve irade* sayesinde var edilmiş olması gerektiğine dair zorunlu mantıksal düşüncelere asla fırsat vermeden, sadece objeyi okumaya odaklı bir yaklaşım kendisini

22 Bakara, 2/282.

23 Enfâl, 8/29.

24 Rûm, 30/7.

modern seküler bilim olarak sunmaktadır. Bu anlayış, “varlık” ile “var eden” arasındaki zorunlu ilişkiyi, bunun tasavvurunu bile **tabu** olarak gördüğünden, aslında akletmeye adım bile atmış olmuyor. Çünkü akletmek, sadece varlığı incelemekle değil; var edenle ilişkisini kurmakla gerçekleşir. Şayet bu denli sistematik ve bu denli iç içe ve karmaşık varlık ve hatta canlılık nasıl oluştu denirse, olanca ihtişamına ve itibarına rağmen seküler bilimin verdiği cevap insana yakışmayan bir sığılta ve son derece *basittir*: rastlantısal ve kör bir süreçte gelişti; yani tesadüfen!

Öte yandan seküler bilimin insanlara sağladığı yarar sadece dünya ile sınırlıdır. Sonsuz ve kalıcı bir faydaya yol açmaz; çünkü ahireti göz ardı etmiş durumdadır. Ürettiği teknoloji ve hayatı kolaylaştıran aygıtlar, gerçek manada ilim yapan müminin de eline geçer. Ancak o bunları Allah’ın önden lütfettiği promosyonlar olarak görür. Zira müminin ilim ile hedeflediği fayda bunların çok çok fevkindedir. Allah (c.c.) seküler kimse-lerin beklentilerinin dünya ile sınırlı, ilmî düzeylerinin ise son derece sığ oluşuna şöyle işaret etmiştir: “*O halde bizi anmaktan yüz çeviren ve dünya hayatından başka arzusu olmayan kişilerden sen de yüz çevir. İşte onların ilimden ulaşabildikleri nokta!...*”²⁵

İlmin Nasıl Yarar Sağladığına Kur’an’dan Bir Örnek

Yaradan buyurdu ki: “*Hiç mi kendi içlerinde düşünmediler! Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır...*”²⁶ Zereden küreye iç içe geçmiş devasa sistemler ve bunların içerisinde yer alan insan gibi muazzam bir idrake sahip bir varlıktan söz ediyoruz. Göklere ve yere bakan insanın tefekkür ederek bir sonuca varacağı ifade ediliyor.

25 Necm, 53/29-30.

26 Rûm, 30/8.

Bu ilahi beklentiyi gerçekleştirenleri Cenab-ı Hak şöyle örnekledi: “*Onlar Allah’ı ayaktayken, otururken ve yanları üzereyken anarlar ve göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederler..*”²⁷ Bu gözlem ve değerlendirmenin onlara şu yararı oldu: Hayatın abes olarak yaratılmadığını ve son derece ciddi bir sonucu olacağını kavradılar ve bunun üzerine Yaradan’a seslendiler: “...*Rabbimiz, Sen bunları boşuna yaratmadın haşa! Dolayısıyla bizi Ateş’in azabından koru!*”²⁸ Böylece düşünce sınırları, sığ bir çerçeveden kurtulup, hayatı öncesiyle ve sonrasıyla kuşatan, kuş bakışı bir ufka kavuştu. Vaziyeti anlamlandırdılar: *Bunları boş yere yaratmadın!* Hayatın çok ciddi bir sonucu olacağı düşüncesi onları tedirgin etti; ileri derecede kaygılanıp yakardılar: *Bizi Ateş’in azabından koru!*

Var edene karşı insanın yüreğinde gelişen bu korku, ancak ilimle oluşur. Bu bağlamda Allah’ı tanımak, sevmek ve O’na saygı duymak hususunda kulun yolu ilimden geçer: “...*Kulları içinde Allah’tan ancak âlimler çekinir..*”²⁹ Ancak böyle kimseler, vahyin mesajı ile muhatap olduklarında olumlu tepki verirler; nitekim Allah (c.c.) buyurdu ki: “*Sen ancak zikrin ardına düşen ve gayben Rahman’dan çekinen kimseleri uyurabilirsin!..*”³⁰ Bir başka ayette ise bu korkuya sahip olan kimselerin peygamberin öğüdünden yararlanacağı, azgın olanların ise uzak duracağı haber verilmiştir: “*Şu halde fayda verirse şayet öğüt ver; Allah’tan korkan öğüt alacaktır; azgın olan ise kaçınır.*”³¹ Gözlem ve araştırma neticesinde varlığın abes olarak yaratılmış olamayacağını kestirmek, kişide bir anlam arayışını tetikler. Böyle bir noktada vahiy ile gelen bilgiler, mevcut bulguları teyit eder; sorulara ise sadra şifa cevaplar verir. O yüzden demin okuduğumuz ayeteki örnek kimseler, göklerin ve yerin yaratılışını düşünüp boş

27 Âl-i İmrân, 3/191.

28 Âl-i İmrân, 3/191.

29 Fâtır, 35/28.

30 Yâsîn, 36/11.

31 Alâ, 87/9-11.

yere olmadığı noktasına gelince dediler ki: “*Rabbimiz, biz rabbinize iman edin diye imana çağıran bir münadi işittik. Dolayısıyla iman ettik...*”³² Böylece Allah’ın dinine dâhil oldular ve hayatın anlamını yaşayabilmek için sorumluluklarına sahip çıktılar. Eksikleri ve kusurları için Cenab-ı Hak’tan bağışlanma dilediler: “...*Rabbimiz, şimdi Sen bizim günahlarımızı bağışla, yanlışlarımızı ört ve bizi iyilerle vefat ettir!*”³³ İlim onları hem dünyanın hem de ahiretin saadetine kılavuzladı; önden yararlarının (promosyon) yanı sıra onları sonsuz bir geleceğin faydasıyla buluşturdu.

Kitabın İlmî Resûl İçin Şehadete Vesiledir

Kıyamete kadar sürecek ahir zaman ümmetinin münadisi Hz. Muhammed’dir (s.a.s). Kevnî ayetleri okumak suretiyle nasıl Allah’ın birliğine *şehadet* ediliyorsa, kitabî ayetleri okumak suretiyle de peygamberin risaletine *şehadet* edilir. Nitekim Allah (c.c.) buyurdu ki: “*Kâfirler diyorlar ki sen bir Resûl değilsin! Onlara de ki: Aramızda tanık olarak bana Allah ve kendisinde Kitabın ilmi bulunanlar yeter!*”³⁴ Nitekim kevnî ayetler ile kitabî ayetler arasındaki uyum, Resûlullah’ın doğruluğuna tanıklık eder. Bir mühtedinin Müslüman olurken söylediği gibi: *Kur’an’ı okurken konuşanın evreni yaratan Kudret olduğunu anladım. Çünkü Yaratandan gayri hiç kimse yarattıklarını bu denli doğru ve bu kadar iyi bilemez!* Bu itibarla peygamberlere *şehadet*, onların getirdikleri din üzerinden sonuçlandırılır. Vaktiyle Salih Peygambere (s.a.s.) iman etmiş kimselere, onun peygamberliğini nasıl bilebildikleri sorulduğunda: “...*Biz onun getirdiklerine iman ettik!*”³⁵ şeklinde cevap vermişlerdir. Benzer şekilde önceden büyüklerini taklit ederek her iki *şehadette* bulunan çocuklar, büyüyünce kevnî ve kitabî ayetleri inceledikçe tahkike kavuşurlar. İlmin sağladığı bu yarar, mümin yüreklerde tatmine yol açar. Nitekim kalp-

32 Âl-i İmrân, 3/193.

33 Âl-i İmrân, 3/193.

34 Ra’d, 13/43.

35 A’raf, 7/75.

ler, Allah'ın kitabından başka batıl herhangi bir şey ile tatmin olmaz. Çünkü kalpleri yaratan da Allah'tır. Buyurdu ki: "... *Kalpler ancak Allah'ın zikriyle tatmin olur.*"³⁶

Öğrenerek ve içselleştirerek imanın kalbe girmesi gerçekleşmeden bir kimsenin gerçek manada mümin sayılamayacağına dair aşağıdaki ayette geçen yeni iman etmiş Arabilerin durumu çarpıcı bir örnektir: "*Arabiler dedi ki: biz de iman ettik; onlara de ki: Hayır, iman etmediniz; sizler ancak teslim oldunuz; çünkü iman henüz kalplerinize girmedi!...*"³⁷

Allah'ın Evrendeki Ayetleri ve Kur'an'daki Ayetleri

Gelinen noktada, bir yandan varlık âlemini gözlemleyerek diğer yandan vahye kulak vererek kişinin hakka tanık olması söz konusudur. Bu iki temel bilgi kaynağı ayrılmaz bir bütündür; hayatı boyunca insanın ikisinden de yararlanması gerekir. İkisinden birinden müstağni kalması doğru değildir. Bu ikiyi ulaşılan tanıklığı, Allah (c.c.) kullarına kuşku götürmez bir netlikte yaşatarak onlara herhangi bir mazeret bırakmaz. Nitekim buyurdu ki: "*Biz onlara ayetlerimizi hem çevrelerinde hem de kendi içlerinde göstereceğiz; ta ki onun hak olduğu onlar için besbelli oluncaya dek!...*"³⁸ Böylece hakka yönelen, mutmain bir kalp ile hidayete tutunsun; batıla meyleden ise vebalini bile bile görmezden gelsin.

Binaenaleyh, Allah'ın yarattığı ve kullarına göklerde ve yerde sunduğu ayetlerini **yararsız** bellemek ve bunlara ilişkin ilimleri, başta matematik, fizik, kimya, tıp ve astronomi olmak üzere **ihmal** etmek yahut bunları seküler bakış açısına uygun bir şekilde **dünyevi ilimler** kategorisinde görmek sakat bir düşüncedir. Bu düşüncenin yol açtığı aksaklık, hem ferdin

36 Ra'd, 13/28.

37 Hucurât, 49/14.

38 Fussilet, 41/53.

hem de toplumların iman etme ve mutmain olma süreçlerinde boşluklara ve yaralara sebebiyet vermektedir.

Hicri ilk asırlarda olduğu gibi, ilme bütüncül bir bakış açısıyla bakmaya şiddetle ihtiyaç vardır; **zira ilmin dinisi ve ladinisi olmaz!** Yaratan kudretin, yarattıklarıyla alakalı olarak referansta bulunabildiği, varlığın hemen hemen her alanıyla ilgili disiplinleri derinlemesine bilen müteahhas **İslam âlim-lerimize** bir an önce kavuşmalıyız. Asırlardır devam eden ve dolaylı olarak sekülerizme hizmet eden bu tek kanatlı ilmî anlayışa bir son vermeliyiz. Unutulmamalıdır ki tek kanatlı ilim, faydayı yarıya bölmez; büsbütün daraltır.

İlmin, birbiriyle mutabakat gösteren (eşleşen ve örtüşen) bu üssel yararını, gelecek nesillerimize aktararak özgüven tazeleyebilir ve hak din İslam'ın güçlü tecellisini onların yüreklerinde yeniden müşahede edebiliriz. Kur'an'ın Allah'tan indirilmiş hak bir kitap olduğuna dair tanıklığımız da, Kur'an'ın göndermede bulunduğu kevnî ayetleri inceleyebilen bütüncül bir ilmî yaklaşımla olgunluk kazanır. Nitekim Cenab-ı Hak buyuruyor ki: *“Kendilerine ilim verilenler, sana Rabbinden indirilenin hak olduğunu görürler...”*³⁹ Benzeri bir ayette de şöyle buyuruluyor: *“Bir de kendilerine ilim verilenler, onun Rabbinden Hak olduğunu bilsinler de ona iman etsinler; böylece kalpleri güven ve tatmine kavuşsun...”*⁴⁰

İlmî Yatırım ve İlmî Miras: Sadaka-i Cariye

Bireyde başlayan ilim yolcuğu, onu imana ve hidayete muvaffak kılınca, kişi kendi çapındaki sorumluluğunu dinî hayatı ile yaşamaya çalışır. Yukarıda gördüğümüz üzere ilimden takvaya, takvadan da tekrar ilme geri dönen bir fayda çevrimi söz konusudur. Şimdi ise öğrenme ve yaşama boyutlarından öte bir üçüncü boyutu ele alalım. İlmî fayda, bireyi aştığı ve topluma

39 Sebe', 34/6.

40 Hac, 22/54.

yayılmaya başladığında üçüncü boyut devreye girer ve artık faydanın yayıldığı kişi sayısınca geometrik olarak çoğalması gündeme gelir. Bireyin böylece kazanacağı ecir, tek başına amel ederek kazanacaklarına nispetle çok çok fazladır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) buyuruyor ki: “*Bir hayra kılavuzluk edene o hayn işleyenin sevabının aynısı vardır.*”⁴¹ Başka bir rivayette de buyuruyorlar ki: “*Hidayete çağırın kimse için ona tabi olan kişi sayısınca sevap vardır; hem de onların sevaplarından hiçbir şey eksiltmez!...*”⁴² Bir kimsenin hem kevnî ayetlerden hem de kitabî ayetlerden öğrendiği, yaşayarak tecrübe ettiği ve aklederek içselleştirdiği bilgileri başkalarıyla paylaşarak toplumda dolaşıma sokması ve böylelikle onu cari kılması dini tabirle söyleyecek olursak büyük bir sadaka ve olağanüstü bir yatırımdır. Hatta bu mübarek sorumluluk (davet), peygamberlerin misyonu ve onlardan ümmetlerine kalan nebevi bir mirastır. Kişi öldüğünde dahi, insanlarla paylaştığı bilgiler insanlar arasında yayılmaya devam edeceğinden, kişinin sevabı ve ecri devam eder. Hele hele bir insan, bu türden ilmî paylaşımlarını kalıcı bir biçimde yazılı yahut görsel olarak somutlaştırmış ise sadakası da o oranda daha büyük ve kesintisiz olur. Özellikle iletişimin bu denli hızlandığı ve kolaylaştığı çağımızda medya araçlarından istifade ederek tek bir tuşla milyonlara ulaşmak mümkündür. Aynı şekilde bilginin çoğaltılması, dijital bellekler sayesinde hiç olmadığı kadar basitleşmiş ve ucuzlamış durumdadır.

Hiç şüphe yok ki en kolay paylaşım bilginin paylaşımıdır; sahibinden hiçbir şey eksiltmez. Hatta denilebilir ki bilgi paylaşımı, kişinin bilgiye olan hâkimiyetini kuvvetlendirir. Bu yüzden çoğu öğretici, öğretirken öğrendiğini itiraf etmektedir. Burada da bir döngü söz konusudur: paylaşılan her ilim kişiye daha fazla ilim olarak geri döner.

41 Müslim, İmâre, 133.

42 Müslim, İlim, 16.

Hz. Peygamber (s.a.s.) bir müminin öldüğünde dahi, geride bıraktığı ve başkalarının faydalandığı bir ilimden ötürü sevap kazanmaya devam edeceğini şöyle bildirmiştir: *İnsan öldüğünde şu üç şey hariç ameli artık kesilir, bunlar: Sadaka-i cariyesi yahut faydalanılan bir ilim yahut kendisine dua eden salih bir evlat.*⁴³ İlimin paylaşımıyla birlikte ortaya çıkan bu yarar, sahada insanlar arasında kesintisiz bir dolaşımda kıyamete kadar sürekli devam eder. Bu, öyle cari bir sadakadır ki kesintisiz akan bir nehir gibi hesabını yapmak da bilmek de mümkün değildir. Bunu ancak alim ve hasib olan Allah (c.c.) bilir ve hesabını yapar. Nitekim O, insanların hayatta önden gönderdiklerini yazdığı gibi geride bıraktıkları izleri de yazmaya devam edeceğini haber vermiştir: “...Onların önden gönderdiklerini de yazanz; izlerini de yazanz!...”⁴⁴

Ne mutlu şu gök kubbede hoş bir seda bırakanlara! Allah (c.c.) bizlerin de ilmini artırsın ve bizleri salihler zümresine ilhak eylesin. Âmin!

43 Müslim, Vasıyye, 14.

44 Yâsîn, 36/12.

Tüm zamanlarını, “Yaşayan Kur’an” olan Resûlullah’ın adeta dizinin dibinde geçiren ilim ve irfan ordusu Ashab-ı Suffe, vahyin feyiz ve bereketinden alabildiğine istifade edip İslam’ı ana kaynağından öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Yanı başında buldukları Allah Resûlü de bu güzide insanları ilmek ilmek işlemiştir. Bu ilim yolcularıyla özel sohbetler yapmış, onların dertlerini dinlemiş, yalnızlıklarına ortaklık etmiş, sofralarına misafir olup yemeklerini paylaşmıştır.

İslam İlim Geleneginde Suffe Okulu ve Ashâb-ı Suffe

Doç. Dr. Yaşar AKASLAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Hedeflediği toplumun teşekkülü ve ıslahı açısından İslam medeniyetinin temel unsurlarının başında ilmî faaliyetler gelir. Hz. İbrahim'in duasında, “*Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin ayetlerini okuyacak, kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Çünkü üstün gelen, her şeyi yerli yerince yapan yalnızca sensin.*”¹ ifadeleriyle yer bulan ve bu ayetin izahı sadedinde, Kur’an’ın ilk mübelliği ve müfessiri Hz. Peygamber’in dile getirdiği “*Allah, beni bir muallim olarak gönderdi.*”² şeklindeki hadis-i şerif, İslam ilim tarihinin dayanak noktasını teşkil etmiştir.

İslam’ın Medine döneminde eğitim-öğretim kurumu işlevi gören Mescid-i Nebevi ve bünyesindeki Suffe, ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü medrese kurumunun temeli mahiyetindedir. İslam ilim geleneginin ilk müesses okulu olması bakımından da “Suffe” ve bu müessesenin müdavimleri “Ashâb-ı Suffe” tarih boyunca daima önemini koruyagelmiştir.

Kavram itibarıyla Ashâb-ı Suffe, “dostlar, arkadaşlar” anlamındaki “ashâb” ile “gölgelik/sundurma” manasına gelen “suffe” kelimelerinden müteşekkil bir tamlamadır. Kaynaklarımızda Suffe, “İslam’ın ilk üniversitesi/medresesi” olarak nitelendirilir-

1 Bakara, 2/129.

2 Müslim, Talâk, 29.

ken buranın sakinleri ve müdavimleri olan özel insanlar, Hz. Peygamber'in gölgesinde yetişen ve eğitimleriyle bizzat ilgilendiği ilim yolcuları şeklinde tavsif edilebilir.

Resûlullah, Medine'ye hicretinin ardından inşa ettirdiği Mescid-i Nebevi'nin güney tarafına düşen giriş kısmında, etrafı açık ve üstü hurma dallarıyla örtülü gölgelik/çardak yaptırmıştı. Kâbe'nin kible olmasıyla birlikte bu gölgelik, mescidin kuzeyine alınarak daha sonra genişletilen Mescid-i Nebevi'ye dâhil edildi. Ekserisi muhacirlerden oluşan, Medine'de bir çatı bulamayan yoksul ve kimsesiz Müslümanlar bu gölgelikte barınırlardı. Bu duruma istinaden mekânın adına Suffe; burada kalan sahabîlere de Ashâb-ı Suffe veya Ehl-i Suffe denilmiştir.³

Ashâb-ı Suffe'nin sayısına ilişkin yetmiş ile dört yüz arasında muhtelif rakamlardan bahsedilir. Buna göre aralarından aile kurarak şahsi evinde ikamet eden, sefere giden, farklı nedenlerle başka muhitlere yerleşen, hayatını kaybeden ve yeni katılan kimselere bağlı olarak Ashâb-ı Suffe'nin sayısı eksilme veya artma bakımından değişkenlik arz etmiştir. Ayrıca ailesinin geçimini temin etmek zorunda olup Suffe'de yatılı kalamayan ve Suffe ehline imrenerek onlarla birlikte zaman geçiren sahabîleri de peygamber okulunun kıymetli müdavimleri arasında saymak gerekir. Örneğin Hz. Peygamber'in sünnetini yaşamayı gaye edinen Abdullah b. Ömer gibi bazı isimler, ilim tahsili uğruna Suffe'de yaşamayı şahsi evlerinde hayat sürmeye tercih etmişlerdir. Kur'an'ın mübeyyini olan İslam peygamberini adım adım takip eden bu kutlu şahsiyetler, ilme oldukça düşkünlerdi. Bu çerçevede daha önce yaşadığı yerde sahip bulunduğu varlık ve mevkiden feragat ederek Suffe okulunu yeğleyen birçok sahabîden söz edilir. Mâlik b. Huveyris'in şu ifadeleri, bahse konu sirkülasyonu göstermesi açısından önemli bir bilgidir. Mâlik'in anlattığına göre kendisinin de içinde bulunduğu bir grup genç uzak bir bölgeden Allah Resûlü'nü ziyarete ge-

3 Mustafa Bakır, "Suffe", *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, s. 469-470.

lerek Suffe’de yirmi gece kalmışlardır. Kendilerine son derece merhametli ve müşfik davranan Resûlullah, gençlerin ailelerini özlediklerini hissetmiş olmalı ki bu gruba geride kimleri bıraktıklarını sormuş, ardından şöyle buyurmuştur: “Ailelerinize dönün ve onların arasında kalın! Onlara hem öğretin hem de tavsiyede bulunun! Namazı, beni kılariken gördüğünüz gibi kılın!”⁴

Herhangi bir geliri bulunmayan Suffe ashâbının, ihtiyaç sahibi olması sebebiyle iâşe ve ibateleri bizzat Hz. Peygamber ve zengin sahabiler tarafından temin edilirdi. Bu itibarla Ashâb-ı Suffe “Adyâfü’l-İslam” (İslam’ın misafirleri) olarak nitelendirilmiştir. Öte yandan Ashâb-ı Suffe’den gücü kuvveti yerinde olanlar, odun kesme ve su taşıma gibi işler yaparak imkânları nispetinde ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlardı. Onlar, geçimlerini bu yollarla sağlasalar da vakarları sebebiyle hiç kimseden bir talepte bulunmazlardı. Bu bağlamda “Kendilerini Allah yoluna adadıklarından ötürü seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin! Bilmeyenler, yoksulluklarını gizli tuttukları için onları zengin zanneder. Kendilerini simalarından tanırırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar...”⁵ mealindeki ayetin, Ashâb-ı Suffe ile alakalı olduğu nakledilir.⁶

Ashâb-ı Suffe’ye ilişkin bilgilerin çoğu, buranın en önemli sakinlerinden olan Ebû Hüreyre vasıtasıyla nakledilmiştir. Resûlullah, Suffelileri yemeğe davet edeceği zaman önce Ebû Hüreyre’yi çağırır, ona gerekli talimatı verirdi. Zira Suffelilerin sayısını, yerlerini ve ne durumda olduklarını en iyi Ebû Hüreyre bilirdi.⁷ Onun, dile getirdiği şu sözler Suffelilerin durumlarını açıkça gösterir mahiyettedir: “Ben, Ashâb-ı Suffe’den yetmiş

4 Buhârî, Ezân, 17.

5 Bakara, 2/273.

6 Ebu’l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Adil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyâd 1998, c. 1, s. 502.

7 Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1996, c. 1, s. 377.

kişiyi gördüm. Hiçbirinin üzerinde, bütün vücudunu örten bir elbise yoktu. Ya belden aşağı giyilen izâr ya da belden yukarı giyilen ridâları vardı. Elbiselerini boyunlarına bağlarlardı. Onların bazıları baldırlarının yarısına, bazıları da topuklarına erişirdi de avret yerleri görünmesin diye elbiselerini elleriyle toplarlardı.”⁸

Tüm zamanlarını, “Yaşayan Kur’an” olan Resûlullah’ın adeta dizinin dibinde geçiren bu ilim ve irfan ordusu, vahyin feyiz ve bereketinden alabildiğine istifade edip İslam’ı ana kaynağından öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Yanı başında buldukları Allah Resûlü de bu güzide insanları ilmek ilmek işlemiştir. Bu ilim yolcularıyla özel sohbetler yapmış, onların dertlerini dinlemiş, yalnızlıklarına ortaklık etmiş, sofralarına misafir olup yemeklerini paylaşmıştır. Resûlullah’ın şahsi ve ailevi ihtiyaçlarından önce Ashâb-ı Suffe’yi dikkate alması, onları ne denli önemseydiğini göstermektedir. Bir defasında Hz. Fâtıma validemiz, el değirmeniyle un öğütmeğe usandığından yakınıp hizmetçi talep ettiğinde, ona: “*Ben size ihsanda bulunup da Suffe ehlini iki bûklüm olmuş kıvrandır vaziyette açlığa terk edemem.*”⁹ cevabını vermesi, hazineye gelen malların ve kendisine edilen hediyelerin büyük kısmını onlara ayırması, Hz. Peygamber’in bu ilim gönüllülerine ne derece ihtimam gösterdiğini ortaya koyar mahiyettedir.

Ashâb-ı Suffe her konuda olduğu gibi ilmî süreçlerinde de Hz. Peygamber’in denetim ve takibindeydiler. Ebû Saîd el-Hudrî’nin şu rivayeti meseleyi açıkça gözler önüne sermektedir: “Biz Suffe’de halka şeklinde oturup Kur’an dinlerken birbirimizin açıkta kalan yerlerini örtmeye çalışırdık. Bir gün bu hâldeyken Resûlullah gelip yanımıza oturunca Kur’an tilavetini gerçekleştiren kişi okumaktan çekindi. Bize ne yaptığımızı soran Hz. Peygamber’e ‘Allah’ın ayetlerini dinliyorduk.’ dedik. O, eliyle işaret ederek tekrar halka olmamızı buyurdu ve Suffe ehline

8 Buhârî, Salât, 58.

9 Ahmed b. Hanbel, I, 80, 107.

şöyle seslendi: ‘Size müjdeler olsun ey fakirler topluluğu! Siz, zenginlerden yarım gün önce cennete gireceksiniz.’”¹⁰ Resûlullah, ilim tahsilinden başka meşgalesi olmayan, gecelerini ibadetle geçiren, gündüzleri genellikle oruçlu olan ve tüm mesailerini Allah’ın dinini öğrenmeye adayan bu hamiyetli insanlara, gösterdikleri fedakârlık sebebiyle birçok defa iltifat etmiştir. Örneğin “(Ey Ehl-i Suffe!) Eğer sizin için Allah katında neyin hazırlandığını bilseydiniz, yoksulluğunuzun ve ihtiyacınızın daha da ziyadeleşmesini isterdiniz!”¹¹ buyurması bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Hız. Peygamber’in, Kur’an’ın nüzûlüne tanıklık eden bu has talebeleri, nazil olan her ayeti öğrenmek ve öğretmek üzere yarıştırlardı. Bazıları bu hususta oldukça yetenekliydi. Onlar arasında Hız. Peygamber’in “Kur’an’ı dört kişiden öğreniniz!..”¹² buyurarak Kur’an’ı kendilerinden öğrenmeyi tavsiye ettiği dört kurrâdan biri olarak saydığı Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe, Suffe’nin öğretmen kadrosunda yer almış, Suffeli kardeşlerine Kur’an’ı öğretmişti. Mescitte tek başına sabahlara kadar gönüllere hitap eden yanık sesiyle Kur’an tilâvet eden Sâlim hakkında Resûlullah sitayişle şöyle demiştir: “Ümmetimin içerisinde onun gibileri yaratan Allah’a hamdolsun.”¹³

Diğer sahabilerin işitmediği pek çok hadis-i şerif ile Hız. Peygamber’e dair gözlemler, onunla çokça vakit geçirmeleri ve mesailerini Suffe ilim merkezine hasretmeleri nedeniyle Ashâb-ı Suffe vasıtasıyla nakledilmiştir. Bu çerçevede en fazla hadis-i şerif rivâyet edenler anlamındaki “muksirûn” arasında zikredilen Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî, Ashâb-ı Suffe’nin seçkin isimleridir. Örneğin peygamber ikliminin çağların ötesine taşınmasını sağlayanların başında gelen Suffe’nin

10 Ahmed b. Hanbel, III, 63.

11 Tirmizî, Zühd, 39.

12 Buhârî, Fezâilü ashâbi’n-Nebî, 26.

13 İbn Mâce, İkâme, 176.

gözbebeği Ebû Hüreyre, sadece üç yıl¹⁴ olan Hz. Peygamber’le birlikteliği boyunca onu bir gölge gibi takip etmiş, tüm davranışlarının, attığı adımın, aldığı nefesin şahidi olmuştu. Allah Resûlü’nü izleyen bir göz olabilmek için gece gündüz demeden yanından hemen hemen hiç ayrılmayıp hizmetinde bulunmuştu. Bu bağlamda onun Hz. Peygamber’e yakınlığını şu rivâyet gözler önüne sermektedir: “Bir kişi Talha b. Ubeydullah’a gelerek: ‘Ey Ebû Muhammed! Ne dersin? Resûlullah’ın hadisleri konusunda şu Yemenli -Ebû Hüreyre’yi kastederek- sizden daha âlim midir ki sizden duymadığımız hadisleri ondan işitiyoruz? Yoksa Allah Resûlü’ne buyurmadığı şeyleri mi atfediyor?’ dedi. Bunun üzerine Talha b. Ubeydullah soruyu soran kişiye: ‘Gerçek şu ki Resûlullah’tan bizim duymadığımızı Ebû Hüreyre duymuştur. Çünkü o, hiçbir şeyi bulunmadığından Allah’ın elçisinin misafiri olarak Suffeliler arasında kalıyordu. Eli, Hz. Peygamber’in eliyle beraberdi. Biz ise ev, bark ve servet sahibiydik. Resûlullah’a ancak gündüzün iki tarafında (sabahları ve akşamları) yetişebiliyorduk. Onun, bizim duymadıklarımızı Hz. Peygamber’den dinlediğinden zerre kuşku yok. Aslında kendisinde hayır bulunan hiç kimseyi, Resûlullah’a buyurmadığı bir şeyi atfetmiş olarak bulamazsın.’ şeklinde cevap verdi.”¹⁵ Ayrıca Ebû Hüreyre’nin bizzat ifade ettiği “Bazı kimseler: ‘Ebû Hüreyre çok (hadis rivâyet) ediyor.’ deyip duruyorlar. Hâlbuki ensar kardeşlerimiz tarlalarında ziraatle, muhacir kardeşlerimiz de pazarda ticaretle meşgulken (bu kardeşiniz) karın tokluğuna Resûlullah’a hizmet etmiş ve onların görmediklerini görüp duymadıklarını hıfzetmiştir.”¹⁶ sözleri de bu durumu açıkça göstermektedir.

Hz. Peygamber’in “üsve-i hasene” boyutuna ilişkin pek çok malumat, İslami kaynaklarda sıkça gördüğümüz Suffeliler yo-

14 Şemseddin Osman ez-Zehabi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1982, c. 2, s. 589-590.

15 Tirmizî, Menâkıb, 46.

16 Buhârî, İ’tisâm, 22.

luyla nakledilegelmiştir. Allah Resûlü'nün sürekli yanı başında bulunan ve onu dinleyip söylediklerini hafızalarına kaydeden bu ilim âşıklarının, gerek gündelik hayata gerekse ibadetlere ilişkin bilgi ve sözleri onları değerli kılmıştır. Bu itibarla Ehl-i Suffe, müşahade ettikleri Hz. Peygamber'in örnek hayatını sonraki nesillere aktarmada ve İslam kültürünün zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır. Allah Resûlü'nün bizzat terbiyesinde yetiştirdiği İbn Mes'ûd, bu konuda zikredilmeye değer önemli isimlerdendir. İbn Mes'ûd, Kur'an'ı ve Resûlullah'ı o denli iyi anlamıştır ki Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer başta olmak üzere tüm sahabiler, ona danışmadan iş yapmaz, İbn Mes'ûd'un fikirlerini "en isabetli görüş" olarak kabul ederlerdi. Hz. Peygamber'in, "*Benden sonra ashâbımdan iki kişiye -Ebû Bekir ve Ömer'i işaret ederek- uyunuz. Ammâr'ın gösterdiği yoldan gidiniz, İbn Mes'ûd'un tavsiyelerine sımsıkı sarılınız!*"¹⁷ ifadesi, söz konusu duruma sebep teşkil etmiş olmalıdır. Suffeli İbn Mes'ûd'un bu özelliği, ilme kabiliyetinin yanı sıra Resûlullah'la olan yakın ilişkisi dolayısıyladır. Zira o, daha küçük yaşlarda Allah Resûlü'nün hizmetinde bulunmaya başlayan, hane-i saadete serbestçe girip çıkma hususunda Hz. Peygamber'in kendisine özel izin verdiği kişidir. Resûlullah'ın "*Benim yanıma girmen için senin iznin, perdenin kaldırılması ya da sesimi duyman yahut karartımı görmendir. Bu izin, girmeni yasaklayan bir işaret görünceye kadar devam edecektir.*" şeklindeki hitabı, bu müsadenin ifadesidir.¹⁸ İbn Mes'ûd'un, zikredilen özel izne istinaden Hz. Peygamber'in evine rahatça girip çıkması ve onunla yakın münasebeti habibiyle Medine'ye gelen yabancıların, onu Hz. Peygamber'in ailesinden zannettikleri ifade edilir.¹⁹ İbn Mes'ûd, gece gündüz sürekli hizmetinde bulunduğu Hz. Peygamber'in -bir yere gitmek istediğinde- ayakkabılarını giydirir, bir meclise geldiğinde ayakkabılarını çıkartıp koltuklarının altına koyarak muhafaza

17 Tirmizî, Menâkıb, 38.

18 Müslim, Selâm, 16.

19 Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 110.

eder, meclisten ayrılacağı zaman tekrar giydirdi. Resûlullah'ın saçlarını tarar, yıkandığında ona perde tutar, yolda önünde yürürdü. Allah Resûlü evine geldiğinde, eşleri evde yoksa ondan önce İbn Mes'ûd girip evi kontrol ederdi. Resûlullah istirahatte çekilip uyduğunda, gerektiği vakitte onu uyandırır. Hz. Peygamber'in elbise, yastık, misvak gibi özel eşyalarını taşıdığından sahâbe arasında kendisine "sâhibü's-sevâd ve's-sivâk" denilmiştir.²⁰

Hız. Peygamber ve onun belirlediği öğretmenler aracılığıyla Kur'an'ı ve İslam'ı öğrenen Suffe sakinleri, öğrendiklerini tebliğ etmek üzere Müslüman beldelere gönderilirdi. Bu itibarla onlara "kurrâ" ismi de verilmiş, dolayısıyla bu müessese İslâm tarihinin ilk "dâru'l-kurrâ"sı kabul edilmiştir. Allah Resûlü başta olmak üzere İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Ebu'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit gibi hoca kadrosunun yetiştirdiği Ashâb-ı Suffe, İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynamış, aynı zamanda İslami ilimlerin teşekkülünde kaynak kişiler olarak literatürdeki yerlerini almışlardır. Onlar, Hz. Peygamber'e nâzil olan ayetlerle ilgili sorular sorarak anlaşılabilen pek çok meselenin aydınlatılmasına vesile olmuşlardır. Bununla beraber tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf vb. sahalara ilişkin kaleme alınan en temel eserlerin kaynaklarını Ashâb-ı Suffe teşkil etmiştir. Birçok hadis isnat silsilesinin ilk halkasını Suffeli isimlerin oluşturması, bu şahsiyetlerin İslâm tarihinin ilmi birikiminde "ilk İslâm âlimleri" sıfatıyla ne derece önemli bir konumda yer bulduklarının bir göstergesidir. Onlar, Bi'rîmâne'de (4/625) canlarını hiçe sayarak İslâm'ı öğretmek için davet edildikleri bölgeye gitmek üzere çıktıkları yolda suikast sonucu 70 şehit vermiştir.²¹ Suffe'deki "kurrâ" sahâbilerden oluşması münasebetiyle bu seriyyeye "seriyyetü'l-kurrâ" denilmiştir. Enes

20 İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012, s.737.

21 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 2001, c. 2, s. 48-49.

b. Mâlik, Suffe şehitlerini kastederek Resûlullah'ın Bi'rîmâûne'de şehit edilen ashâba yanıp üzüldüğü kadar hiç kimseye ve hiçbir şeye üzüldüğünü görmediğini dile getirmiştir. Duyduğu derin üzüntü, Resûlullah'ı bu ilim ehlini şehit eden katillere beddua etmeye kadar götürmüştür. Onların şehadet haberini aldığı anda bir ay veya kırk gün boyunca sabah namazlarında bu bedduasını sürdürdüğü rivayet edilir.²²

Bi'rîmâûne'de olduğu gibi savaş dönemlerinde, bu alanda yetenekli Suffelileri muharebe meydanlarında görürüz. Örneğin "meleklerin yıkadığı şehit" Hanzala b. Ebû Âmir Uhud'da; okuduğu Kur'an'la kalpleri titreten gür sesli Abdullah Zülbicâdeyn Tebük'te; Hz. Peygamber'in Kur'an'ın kendilerinden öğrenilmesini tavsiye ettiği dört kurrâdan biri olan Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe de Yemâme'de şehit düşmüşlerdir.

Hz. Peygamber'in mesajını içtenlikle benimsemekle kalmayıp onun anlaşılması, farklı coğrafya ve nesillere aktarılması adına, aslına sadık şekilde kaydedilmesini hayat gayesi edinen bu samimi şahsiyetler, kendilerinden sonraki Müslüman kuşaklar için kaynak ve örneklik teşkil etmişlerdir. Böylece vefa ve minnet borçlusu olduğumuz bu fedakâr Müslümanlar, talim ve gözetiminde yetişmiş olmaları nedeniyle bizzat Resûlullah'ın İslam ve ilim anlayışını yansıtmaları bakımından ilk İslam âlimleri olarak tarihteki müstesna yerlerini almışlardır.

²² Müslim, Mesâcid, 297.

Siyaset, ilim ve sanat erbabının pek çoğunun hâl tercemesi bize onların ilmî, fikrî, edebî şahsiyetlerini kazanmalarında cami derslerinin mühim bir basamak olduğunu gösterir. Özellikle Batılılaşmanın hızlandığı Osmanlı son devrinde yolu cami derslerinden geçenler eski yeni mücadelesinde ifrat ve tefrite düşmemişler, Arapça-Farsça eserlerin Türk kültür ve düşüncesi için neye tekabül ettiğini bilmişlerdir.

Cami Derslerinin Türk İlim ve Eğitim Hayatına Katkıları

Dr. Şemsettin ŞEKER

Kabataş Erkek Lisesi - Öğretmen

Camiler; Resûl-i Ekrem (s.a.s.) devrinden bu tarafa dinî, sosyal, siyasi, ilmî ve edebî meselelerin konuşulduğu; toplumun fikrî ve amelî cephelerinin oluşmasında rolü bulunan önemli yerler arasındadır.¹ İslam medeniyetinin tabii bir rüknü olan camilerde eğitim öğretim faaliyetleri tarih boyunca sürdürülmüştür. Camiler her bakımdan birer ilim ve terbiye müessesesidirler. Medreseler² ve kütüphanelerin camilerin birer parçası olması kültür ve maarif bakımından camilere mümtaz bir mevkiî sağlamıştır. Camiler külli eserler olması hasebiyle bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da toplumsal hayatın merkezinde yer almışlardır. Hususen Selçuklu ve Osmanlı asırlarında fethedilen yerlerin manzara ve iklim olarak millileşmesinde camilerin önemli bir rolü vardır.³ Yazımızın mekân olarak

- 1 İlim ve terbiye müesseseleri olarak camilerin Türk kültüründeki yeri hakkında değerlendirmeler için bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, s. 197-223; "Cami", *DiA*, 1993, s. 46-93.
- 2 İslam devlet geleneğinde sultanlar, vezirler ve imkânı olanlar bânîleri oldukları camilerin etrafına muhakkak surette bir de medrese inşa ettirmişler ve buraları bir eğitim yuvası hâline getirmişlerdir. Osmanlı asırlarında da bu meslek ihtiyar edilmiş, padişahların yanında vezirlerin pek çoğu İstanbul'un muhtelif semtlerine camiler-medreseler inşa ettirmişlerdir.
- 3 Bkz. Yahya Kemal Beyatlı, *Azîz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1964 s. 51-52; Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 132 vd.

mihverinde yer alan İstanbul da fethi müteakip İslam âleminin önemli siyaset, sanat ve fikir merkezlerinden biri olmuştur. İstanbul'un ilim, sanat ve kültür merkezi olmasında camilerin, dolayısıyla cami derslerinin önemli etkileri vardır.

Cami Derslerinin Hususiyetleri

Camilerde tefsir, hadis, fıkıh, kelam, akait gibi İslami ilimlerin yanında zamanla bu ilimlere yardımcı olacak edebiyat, lisan, felsefe, belagat, mantık gibi dersler de okutulmaya başlanmıştır. Cami dersleri esasen bütün bu ilimleri ihtiva eden bir kavramdır. Cami dersleri; genel itibarıyla medrese eğitiminin bir kısmını teşkil eder, lakin bu derslerin muhtevası, takrir şekli ve dinleyici kitlesi daha çeşitlidir. Cami dersleri ihtisaslaşmanın yanında umum halkın da istifade edebileceği bir mahiyet arz eder. Alt seviyeden başlayarak üst seviyedeki metinlere kadar muhtelif eserlerin merkeze alındığı bir talim tarzı vardır. Her sınıftan halk; ilgisi ve bilgisi nispetinde öğrenmek istediği hocanın dairesine dâhil olarak bu derslerden istifade edebilir. Daha muayyen çerçevede işlenen ve belirli ders vakitlerini içeren “koltuk dersleri”, “kuşluk dersleri” ve “ikinci dersleri” gibi kavramlar doğrudan cami derslerinin yerine kullanılmaz. Talebenin derslere hazırlık yapması, hususi işlerini görmesi için tatil edilen salı günlerinin yanına Tanzimat'tan (1839) sonra perşembe öğleden sonrası ile cuma günü de eklenmiştir. Böylelikle her sınıftan insanın camilerdeki derslerden istifadesi mümkün olmuştur.⁴

Cami dersleri, hemen bütün cami ve mescitlerde okutulmuştur. Fakat meşhur hocalar daha çok selâtin camilerde veya medreselerin bulunduğu Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Ayasofya ve Nuruosmaniye'de ders okutmuşlardır. Bununla beraber dersiamların meşhurları, bir müddet mensup oldukları selâtin

4 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osman Bey Matbaası, İstanbul 1961, s. 212.

camilerde ders okutmuş, daha sonra münasip gördükleri cami veya mescitlerden birinde derslerine devam etmişlerdir.⁵

Camilerde okunan derslerin herhangi birinden icazet almak çok ehemmiyetlidir. Derslere devamla muvaffakiyet gösterenlere verilen icazetnameler, diploma hükmündedir. İcazetname alanlar medreselerde, camilerde veya mekteplerde ilgili dersleri okutma hakkına sahip olurlar. Ayrıca bu icazetnameler, memuriyet hayatında da kişilerin yükselmesini sağlamıştır. Bazı talebeler sarf, nahiv, mantık ve biraz da *şerh-i akâid* gördükten sonra bir “rahle yakalayıp” mahalle camilerinde ücret karşılığında ders okutmuşlardır.⁶ Mektepleşmenin yaygınlaştığı II. Mahmud’a kadar, hatta nispeten azalsa da 20. asrın başlarına kadar, ilk ve orta derecede eğitim camilerde imamlar vasıtasıyla verilmiştir.

Camilerde Okutulan Eserler

Cami derslerinin en esaslı yönü umumun istifadesine açık bir şekilde akli ve nakli ilimlerin yanı sıra Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve inançları oluşturan eserlerin okutulmasıdır. Halkın dinî ve millî terbiyesini sağlayan ve “ulûm-ı âliye” olarak isimlendirilen tefsir⁷, hadis, fıkıh, akait, tasavvuf, ahlak, âdâb-ı muaşeret gibi ilimlerin yanında bahsi geçen dillerde yazılan vasıflı metinler de okutulan dersler arasındadır. Cami dersleri Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç farklı lisanı içerecek şekildedir. Arapça eserler daha çok din, lisan, belagat ve Hz. Peygamber sevgisini öne çıkartan eserlerdir. Farsça eserler ise hikemi-tasavvufi mahiyettedir. Arap dili ve edebiyatından sarf, nahiv ve belagata dair eserler, kasideler, Muhyiddin İbn Arabî’nin *Fûsûsu’l-Hikem*’i; manzum akait kitaplarıyla ilm-i aruzlar, *Kasîde-i Bür’e*, *Kasîde-i*

5 Bereketzâde İ. Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332, s. 40-41.

6 Balikhâne Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2001, s. 19.

7 *Tefsîr-i Keşşâf* ile *Rûhu’l-Beyân Tefsîri* en çok okunan tefsirleridir.

Bürde, *Kasîde-i Nüniyye*, *Kasîde-i Tâiye*, *Kasîde-i Hamriye*'nin⁸ metinleri ve şerhleri, *Muğni'l-Lebib* ve *Makamât-ı Harîrî* en çok okunan eserler arasındadır. Camilerde okunan Arapça eserleri üç şekilde sınıflandırabiliriz: Birincisi, naatlar ve kasidelerdir. Asıl adı *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medh-i Hayri'l-Berîyye* olan 161 beyitlik *Kasîde-i Bür'e*; Bûsîrî'nin Peygamber Efendimiz için yazdığı meşhur kasidedir. Müellifi bu kasideyle şifa bulup sıhhatine kavuştuğu için de bu şekilde tesmiye olunmuştur.⁹ İslam dünyasında onun kadar meşhur olan ve çok okunan; üzerine şerh, haşiye, tahmis, tesdîs, tesbî', taştîr ve nazîreler yazılan bir başka kaside yoktur.¹⁰ Camiler ve sair ilim-sanat muhitlerinde yaygın olarak okutulan bir başka kaside de Kâ'b bin Zühey'r'in Resûlullah'a arz ettiği *Kasîde-i Bürde*'dir. Bu kasidenin en mühim hususiyeti Peygamberimizin takdirine mazhar olmasıdır. Bu takdir, eserin Osmanlı ilim ve kültür çevrelerinde en makbul metinler arasında müstesna bir yere sahip olmasını sağlamış;¹¹ İslam ülkelerinde tertip edilen ilim ve edebiyat meclislerinin Ka'b'ın kasidesiyle açılması bir gelenek hâline gelmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) aşkı ve onun kerametleriyle meşhur İbnü'l-Fâriz'ın *Kasîde-i Tâiyye*'si de camilerde talim olunan bir başka manzum metindir. 750 beyitlik bu kasideye pek çok şerh yazılmış ve müellifin *Kasîde-i Elfiyye* ve *Kasîde-i Mimiyye* ve *Râiyye*'siyle birlikte okutulmuştur. Kasidenin şerhleri arasında

8 Harputlu Ömer Naimî Efendi'nin şerhi bu asırda en çok okutulanlar arasındadır.

9 Bkz. Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde Tercümesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şarihi: Abidin Paşa, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1307, s. 3-4; Agâh Sırrı Levend, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, nr. 15, 1972, s. 64.

10 Mahmut Kaya, "Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, İstanbul 2001, C. XXIV, s. 568-569; Yusuf Turan Günaydın, *İbn-i Kemal'in Edebi Kişiliği ve Kaside-i Bürde Tercümesi: Tenkitli Metin*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniv. SBS, Ankara 1995, s. 51.

11 Ziya Paşa *Harabat* mukaddimesinde *Kur'an*'ın indirilişinden sonra Arap şiirinin ayrı bir kıymet kazandığını ifade ettikten sonra Ka'b'ın bu kasidesine bir beyit ayırmıştır. Ziya Paşa, *Harâbât*, s. [15].

en meşhur ve makbulü “Şârih-i Mesnevî” İsmail Rusûhî-i Ankaravî'ninkidir. Molla Camî, Şeyh Abdullah Salahî, Şeyh Saîd-i Fergânî, İmam Yâfiî gibi zatların da şerhi bulunması bu eserin bütün İslam âleminde makbul olduğunu gösterir. Şihâbeddin Sühreverdî ve Muhyiddin Arabî de bu eseri övmüşlerdir.¹² Bu eserlerin *Mevlid*, *Şifâ-ı Şerif* ve *Kısâs-ı Enbiyalar* gibi metinlerle bir arada okutulduğunu da belirtelim.

Arap edebiyatından okunan metinlerin ikinci hususiyeti bu dilin kurallarını öğretme üzerine kurulu olmasıdır. Camilerde iptidai seviyeden başlayarak en üst seviyeye kadar tedris olunan sarf, nahiv ve belagete dair dersler Arapça öğretimine katkı sunduğu gibi Türkçenin tekâmülüne de katkı sağlamış, ses ve mana yapısının oluşmasını etkilemiştir. Sadeddin Tef-tazanî'nin Arap edebiyatına dair *Telhîs*'i en yaygın okunanıdır. Sadeddin Mes'ûd b. Ömer Teftazânî'nin Hatib Dimaşkî'nin *Tel-hîsü'l-Miftâh*'ına yazdığı şerh olan *el-Mutavvel ale't-Telhîs* adlı eseri asırlarca medrese çevrelerinde ders olarak okutulmuştur. Kısaca *Mutavvel* diye bilinen bu şerh; *Kur'an*'daki ifadelerin güzelliğini en iyi izah eden eser olarak kabul edilir. Eser dilimize Abdünnafi İzzet Efendi (ö. 1890) tarafından tercüme edilmiştir.

Orta seviye olarak okutulan sarf ve nahiv kitapları arasında Birgivi Muhammed Efendi'nin *Avâmil* ve *İzhar*'ını, İbn Hâcib'in *Kâfiye* kitabını, “asıl adı *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* fi Şerhi'l-Kâfiye olduğu halde Câmî tarafından hazırlandığı için “Molla Câmî” adıyla bilinen nahiv şerhini¹³ sayabiliriz. Daha üst seviyede okunan sarf kitapları arasında *Muğni'l-Lebib* dikkati çeker. “İbn Hişâm” namıyla bilinen ve Arapçanın inceliklerine vâkıf Abdullah b. Yusuf'un bu lisandaki edatlar ve harflerle ilgili eseri ni sadece Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının dekâyıkına vâkıf

12 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, çev. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 211.

13 İlk olarak Kurt Muhammed Efendi (ö. 1587) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Vassaf Abdullah Efendi de *İrşâd-ı Ezkiyâ* adıyla manzum olarak tercüme ve şerh etmiştir.

olanlar okuyabilir. Hoca Hayret Efendi *Muğni'l-Lebib*'i bir ara camilerde ders olarak okutmuştur. Geniş bir bilgi ve ilgi isteyen bu derse talip olanlar çok muayyen bir zümreyle sınırlıdır. Kısaca "İbn Mâlik" diye bilinen Muhammed b. Abdullah'ın nahve dair bin beyitlik meşhur *Elfiye*'si de medresenin "demir leblebi" kitaplarından. İbn Mâlik burada nahiv kurallarını açıklarken örneklerini *Kur'an*, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden seçmiştir. Camilerde, okutulan bir başka eser de Arap dili ve belagatinin şaheserlerinden biri olarak kabul edilen *Makâmât-ı Harîri*'dir. Eser, toplum hayatındaki eksiklik ve yanlışlıkların yanında İslam'da dilin rolü, önemi, gücü ve dil kusurları hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Sümbülzâde Vehbi'nin Arapça öğretmek için yazdığı manzum *Nuhbe-i Vehbi*'si ile Şahidî'nin *Tuhfe*'si de lisan öğrenimine yardımcı eserlerdir. Derslerde ezbere rağbet edildiği için manzum metinler öne çıkartılmıştır. Sadece lisan değil, akait ve ahlak başta olmak üzere muhtelif ilimlerin bir kısmı da manzum kitaplar üzerinden öğretilmiştir.

Arap dili ve edebiyatından okutulan eserlerin üçüncü kısmı ise mantık, kelim ve tasavvufa dair olanlardır. Medrese ve camilerde okutulan manzum akait kitapları arasında en meşhuru *Cevâhirü'l-Akâid* olarak da adlandırılan *Kaside-i Nûniyye*'dir. Hızır Bey 105 beyitten müteşekkil bu manzumesinde herkesin bilmesi gereken akideleri Ebû Hanîfe ve Matürîdî'nin görüşlerinden istifade ile ifade etmiştir.

Cami derslerinde okutulan Farsça eserlerin dikkat çeken hususiyeti ise hikemî-tasavvufî mahiyetleridir. Hemen hepsi didaktik bir üslupla kaleme alınmışlardır. Mevlana'nın *Mesnevî-i Şerîf*'i ve *Fîhi Mâ Fih*'i ile menkıbelerinin toplandığı Ferîdûn b. Ahmed Sipehsâlâr'ın *Risâle-i Sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hudâvendigar*'ı; Feyzî-i Hindî, Hâfız ve Örfî'nin divanları; Sâdî'nin *Gazeliyât*, *Bostan* ve *Gülistan*'ı, Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si ile *Mantiku't-Tayr*'ı; *Kaside-i Sülûkiye-i Hakânî*; *Rubâiyat*, Celâled-din ed-Devvânî'nin *ez-Zevra ve'l-Havra'sı*, Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı; *Molla Camî'nin Divan*, *Baharistan*, *Lüccetü'l-Esrâr* ve *Levâ-*

Yih gibi isimli eserleriyle Vehbî ve Şahidî'nin *Tuhfeleri* yaygın bilinen-okunan eserlerdir. Bu eserler aynı zamanda Farsçanın giriş, orta ve üst seviyede okutulduğunu da gösterir. Farsça eğitiminde *Baharistan* ve *Tuhfe* giriş, *Bostan* ve *Gülistan* orta, Örfî ve Feyzî ise en üst seviye olarak kabul edilir. Örfî ve Feyzî divanları, dakik manalarla doludur. Bu şiirlerin okutulması bu derslerin ne kadar iyi bir seviyede yapıldığını gösterir. Bunlar içerisinde *Hâfız Divanı*, Türk okuyucularının nezdinde mümtaz bir mevki elde ederek büyük şöhret kazanmıştır. Hâfız'ın veli olarak kabul edilmesi, divanının “derin bir müphemiyet içinde her ruhun ihtiyacına cevap verecek” beyitleri ihtiva etmesi,¹⁴ divanına olan geniş alakanın arkasındaki en büyük âmildir. Hâfız'ı Şair Mehmed Tahir Nadi Beyazıd Camii'nde okuturken; Erbilli Esad Efendi de bir ara Fatih Camii'nde tedris eder. Esad Efendi'nin her hafta salı günleri koltuk dersleri olarak okuttuğu bu derslere tasavvuf erbâbı geniş alaka göstermiştir.¹⁵ Yine, Bâbiâlî *Buhârî* hocalarından ve Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği “Tarz-ı Cedîd” namındaki *Mevlîd*'iyle meşhur İbrahim Ref'et Efendi Üsküdar'da Atıkvalide Camii'nde; Mesnevihan Gelibolulu Hoca da muhtelif camilerde *Hafız Divanı*'nı okutmuşlardır.¹⁶

Camiler ve sair eğitim muhitlerinde lisan-i Fârisî'den en çok Molla Câmî'nin eserlerinin okutulduğu görülür. Abdurrahman Câmî'nin teveccüh edilen eseri *Bahâristân*'ıdır. Eser, Sâdî'nin *Gülistan*'ıyla aynı mevzuda kaleme alınmıştır. Tesirinde bulunduğu eser gibi tasavvufi muhtevası ön plândadır. Bahaüddin Nakşibendî'nin halifelerine intisap etmiş olan Molla Câmî, Osmanlı Türklüğünün yakından tanıdığı ve takip ettiği birisidir. Sultan Fatih'in de bizzat davet gönderdiği¹⁷ Molla Câmî,

14 Ali Nihat Tarlan, İnan Edebiyatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1944, s. 105.

15 Hüseyin Vassaf, Sefine-i Evliyâ II, çev. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 348.

16 İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930-1942, s. 1398, 2155.

17 Vassaf, Sefine-i Evliyâ II, s. 137.

bu eserini; Ali Şir Nevâî gibi Türk âlimlerinin de bulunduğu meclislerine devam ettiği, saltanatı sırasında hayatının en mesut devresini yaşadığı Sultan Hüseyin Baykara adına yazmıştır.¹⁸ Molla Câmî'nin eseri hikemî, tasavvufî ve ahlakî muhtevasının yanında Farsça öğretimini kolaylaştırmak gibi bir gayeye de sahiptir. Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz* mesnevisi; tasavvufî muhtevası münasebetiyle tekke ve medrese çevrelerinde çok rağbet edilen bir diğer eserdir. "Yazıldığı tarihten itibaren büyük ve haklı bir şöhet kazanmış olan" bu kitap, Feridüddin Attâr, İbn Arabî ve Mevlânâ'nın vahdet-i vücud konusundaki fikirlerinin tesirinde yazılmasından ötürü vahdet-i vücûdu izah ve tasavvufî remizleri tahlil eden müelliflerin Kur'an, Hadis ve *Mesnevî*'den sonra daima müracaat ettikleri bir kaynak olmuştur.¹⁹ Bu eserden ilham alınarak yazılan eserler de vardır.²⁰ Cami derslerinde eserleri okutulan bir diğer isim Feridüddin Attâr'dır. O; şiirlerindeki selâset, letâfet ve nasâyih ve ârifâne mısralarından ötürü çok sena edilmiştir. *Pend-nâmesi* ile *Mantuku't-Tayr*'ı Osmanlı düşünce dünyasını en çok etkileyen eserlerindedir.²¹ İstanbul camilerinde çok okutulan müelliflerden biri de Sâdi-i Şirazî'dir. Sâdi'nin *Bostan* ve *Gülistân*'ı, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'siyle birlikte en çok rağbet edilen eserlerindedir.²² Daha evvel medreseler-

18 Camî, *Baharistan*, çev. M. Nuri Gencosman, MEB Yayınları, Ankara 1958, s. 5-10.

19 Şebüsterî, (1989), *Gülşen-i Râz*, çev. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul: MEB Yay, s. III.

20 İmâd-i Fakih'in *Tarikatnâme*'si, Bayramî şeyhlerinden İbrahim Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî*'si, Bosnalı Abdullah'ın *Gülşen-i Râz-ı Ârifân* mesnevisi, Sarı Abdullah Efendi'nin *Semerâtü'l-Fuâd*'i bu eserin tesiriyle kaleme alınmışlardır.

21 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ II*, s. 257.

22 Sâdi'nin Osmanlı mütefekkirleri üzerindeki tesirini gösteren örnekler için bkz: Ziya Paşa, *Harâbât*, "Mukaddime", s. 19-23; Muallim Naci, *Tercüme Eserler*, haz. Mehmet Atalay- Mehmet Yavuz, Çantay, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 25, 132; Akif, "Sâdi", *Resimli Gazete*, nr. 68, 1314, s. 806; Mehmed Akif, "Bedâyiü'l-Arâb-Bostân'dan", *Servet-i Fünûn*, nr. 339, 1314, s. 134; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif, Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1945, s. 19-22.; Fatih M. Şeker, "Yerli Kalarak

de kıraat edilmeyen²³ *Mesnevî* XVIII. asırda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kendi adına kurduğu medresede ders olarak okutulmasıyla medrese dersleri sırasına da girmiştir.²⁴

Camilerde gösterilen Arapça ve Farsça bu eserlerin Türkçe tercüme, şerh ve haşiyeler eşliğinde okutulduğunu da belirtelim.²⁵

Türk edebiyatından okunan eserler ise *Mevlîd-i Şerîf* (*Vesîle-tü'n-Necât*), Yazıcızâde'nin *Muhammediyye'si* ile *Dürr-i Mecnûn*, *Şifâ-i Şerîf* ve *Kısâs-ı Enbiyâlar* gibi daha çok halkın istifade ettiği dersler olarak dikkati çeker.

Camî Derslerinin Talim Usulü

Camî derslerinde sadece takrir değil bilakis tetkik, tettebbu, münakaşa ve münazara esaslı bir eğitim öğretim yapılmıştır. Bu dersler, caminin bir köşesine çekilen hocanın rahlesinin etrafına halka teşkil edilerek daha samimi bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Camî derslerinde hocanın bilgisi kadar “lisanındaki talâkat ve beyanındaki halâvet” de çok önemlidir. Yani sadece dersi mükemmel bilmek, okutmak yetmez; aynı zamanda çok zeki ve malumatlı talebelerle “meydan-ı mübâhese”de de başa çıkmak lazımdır. Camilerde hem ders okumuş hem de okumuş olan Ahmet Cevdet Paşa²⁶ *Tezâkir*'de maarifin bu cephesini aydınlatacak pek mühim bilgiler verir. Onun aktardıklarına

Modernleşmek: Mektep'le Memleket Arasında Bir Mütefekkir ve Vâiz Olarak Âkif”, *İlmi Dergi Diyanet*, c. 47, nr. 4, s. 85.

23 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I*, s. 26-36.

24 Ergin, *a.g.e.*, s. 133-135.

25 Şerh ve haşiyeler hakkında bkz. Yekta Saraç, “Şerhin Kavram Boyutu ve Tarihi Arka planı”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 121-132; İsmail Kara, *Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-105.

26 Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, haz. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 9-12, 34-37; Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-38.

göre; talebelerin bazıları ilim bakımından ilerleyince hocalar onların tedrisine muktedir olamazlar, talebeler de istifade edecek başka hoca ararlar. Özellikle münazara şeklinde geçen derslerde “mechülü’l-hâl” hocalar talebelerin “kıyam” etmesine sebep olmuştur.

Bereketzâde İ. Hakkı’nın hatıralarında Ahmed Şetvân Efendi ile Şeyh Temimî’den bahsettiği satırlar da cami derslerinin nasıl işlendiğine dair ipuçları verir. Bu iki hoca Fatih Camii’nde tefsir, hadis ve Arap edebiyatı okutmuşlardır. Ahmed Hoca dersi gayet fasih, kelime ve telaffuz hatasından uzak bir şekilde anlatır. Sözlerini kuvvetlendirmek ve kelimelerin manasını izah sadedinde muhtelif ediplerin beyitlerinden örnekler getirir, meşhur âlimlerin konuyla ilgili sözleriyle mevzuyu delillendirir. Hoca Temimî de Arap Edebiyatı’nı bu lisanla anlatır, ders esnasında hoş fıkralar ve menkıbeler söyler.²⁷ Yine Bereketzâde’nin anlattığına göre allame Hoca Şevket Efendi, Molla Câmî’nin “Kâfiye Şerhi”ni koltuk dersleri olarak Fatih Camii’nde okutur. Hocanın ders verme usulü şöyledir: Derse geç gelip geç bırakır. Önce metin okutur, sonra derse geçer, daha sonra takip ettiği haşiyeyi harfi harfine anlatmaya başlar. Bu takrir sırasında muhaşşî ve şârihlerin konuyla ilgili mütalaalarını ve kendisinin itirazlarını aktarır. Konuyu tafsilâtı ve muhâkemâtıyla birlikte tahlil eder, saatlerce kılı kırk yararcasına tetkik eder. Takrir esnasında konuyla bağlantılı bilgi ve kaidelerden zevk ve şevk ile bahseder. Anlatımı gayet akıcıdır. Takip edenler kendi idraki seviyesinde anlatılanlardan istifade eder. Medrese derslerindeki geleneğe uygun olarak muallimîn ile müteallimîn arasında da sual ve cevaplar vuku bulur.²⁸

Cami derslerinde talebeler ders harici bir meseleyi soracakları zaman onu “şukkaya” yazarlar, hoca da daha sonraki derste sorulan meselelere cevap verir.²⁹

27 Bereketzâde İ. Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332, s. 34-37.

28 Bereketzâde, *a.g.e.*, s. 27-29, 347-350.

29 İbnülemin, *SATŞ*, s. 674.

Cami Derslerinin Meşhur ve Muteber Hocaları

Camilerde verdikleri derslerle ilim ve sanat hayatına tesir edenler arasında Hoca Neş'et, Kethüdâzâde Ârif, Palabıyık Mehmed Efendi, Hoca Abdurrahim Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi, Ali Behcet Efendi, Hoca Vahyî Efendi, Şeyh Galib, Rusçuklu Hoca Mustafa Efendi, Tikveşli Yusuf Efendi, Bodrumî Ömer Lütfi Efendi, Rizeli Sinanzâde Seyyid Osman Azmi Efendi, Mesnevî-hân-ı şehîr Hoca Hüsameddin Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Birgivi Şâkir Efendi, Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Hoca Şakir Efendi, “şehrî hoca” Ahmed Remzi Efendi, Siyahî Hoca Reyhan Efendi, İstanbullu Hafız Esad Efendi, Mirza Safâ, Filibeli Mehmed Râsim, Hoca Şevket Efendi, Mesnevîhan Selanikli Mehmed Es'ad, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ahmed Ziyâeddin Efendi, Bağdatlı Refet Efendi, Müsevvid Hüseyin Efendi, Diyarbakirli Hoca İbrahim Refet Efendi, Hoca Mecid Efendi, Denizlili Şâkir Efendi, Berkofçalı İbrahim İlmî Efendi ve Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'yi sayabiliriz. Malum, talebe hocasıyla, hoca da talebesiyle iştihâr ettiği için ders halkasında bulunulan veya icâzet alınan hocaya göre o konu hakkındaki malumatın derecesi de ortaya çıkar.

Cevdet Paşa'nın “bu asrın müselle-i enâm iki mesnevî-hânından birincisi”³⁰ olarak övdüğü Hoca Hüsameddin Efendi, Hoca Neş'et ve Kethüdâzâde Arif Efendi'den sonra talebesinin çokluğuyla iştihar eden hocalardandır. Neredeyse halktan, ricalden, kibardan derslerinde bulunmayan yok gibidir. Sultan Abdülmecid bile zaman zaman derslerine iştirak etmiştir. Fatih Camii'nde, Kocamustafa Paşa'da ve Eyüp'te *Mesnevî-i Şerif* okutmuştur.³¹ Cami derslerinin bir diğer meşhur hocası da Kara Halil Efendi'dir. Halil Efendi, Fatih Camii'nde *Vaz'iyeye-i İslâm*'ı okutmaya başlayınca bütün “ehl-i kıyâm” başında toplanır. Pek şiddetli mübâhaseler cereyan eder. Hoca bu sırada pek ziyade

30 Cevdet Paşa, *Tezâkir IV*, s. 230.

31 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 13.

şöhret kazanır ve en itibarlı hocalar sırasına katılır. Bir müddet Fetvahâne'ye devam eden Halil Hoca, *Mecelle Cemiyeti*'nde de bulunur ve en sonunda Şeyhülislâmlık makamına getirilir. Her kesimden talebenin ilmine ve şahsiyetine hürmet ettiği bir diğer hoca ise bir ara Sultan Abdülaziz'e de ders okutan "Vidinli Hoca" nâmiyle meşhur Mustafa Efendi'dir. Devrinin ilim ve faziletçe iştihar edenlerinden pek çoğu onun talebesidir.³² Talebelerinden Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Vidinli Hoca; "merâtib-i selâseye riâyet eder" ve talebe onun dersinden "âlâ ve evsat ve ednâ derecelerine göre müntefi" olur.³³ Meşhur hocalardan Giridli Hoca tarîk-i tedrise dâhil olmayan "katar" şeyhlerindedir. Selâtin camilerde, özellikle Sultanahmet'te, zaman zaman da Fatih Camii'nde *Mutavvel* okutmuştur.

Cami derslerinin bir kısım hocaları daha sonra mekteplerde de vazife almışlardır. Özellikle mekteplerdeki Arapça, Farsça ve dinî ilimleri tedris eden hocalar, medreselerden buralara nakledilmişlerdir.³⁴

Sonuç

Cami derslerinin edebiyat ve maarif noktasından en mühim hususiyeti Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve sanatları yansıtan eserlerin buralarda ehil hocalar vasıtasıyla mütalaa edilmesidir. Camiler; Türk, Arap ve Fars edebiyatının hususiyetli metinlerinin okutulmasından ötürü tabii birer ilim-sanat mahfilidirler. İslam dünyasında müşterek sanat, edebiyat ve kültürün teşekkülünde bu derslerin önemi büyüktür. Birbiriyle pek çok bakımdan münasebeti bulunan

32 İbnülemin, *SATŞ*, s. 1871.

33 Cevdet Paşa, Tezakir IV, s. 9; Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, haz. Fatma S. İnceoğlu – Zeynep S. Bektaş, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

34 Bu konuda bkz: Ali Ç. Mücellidoğlu *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, s. 232-238.

bu lisanlarda okunan eserlerin ortak özelliği “hikemi-tasavvufi” çizgide olmalıdır.

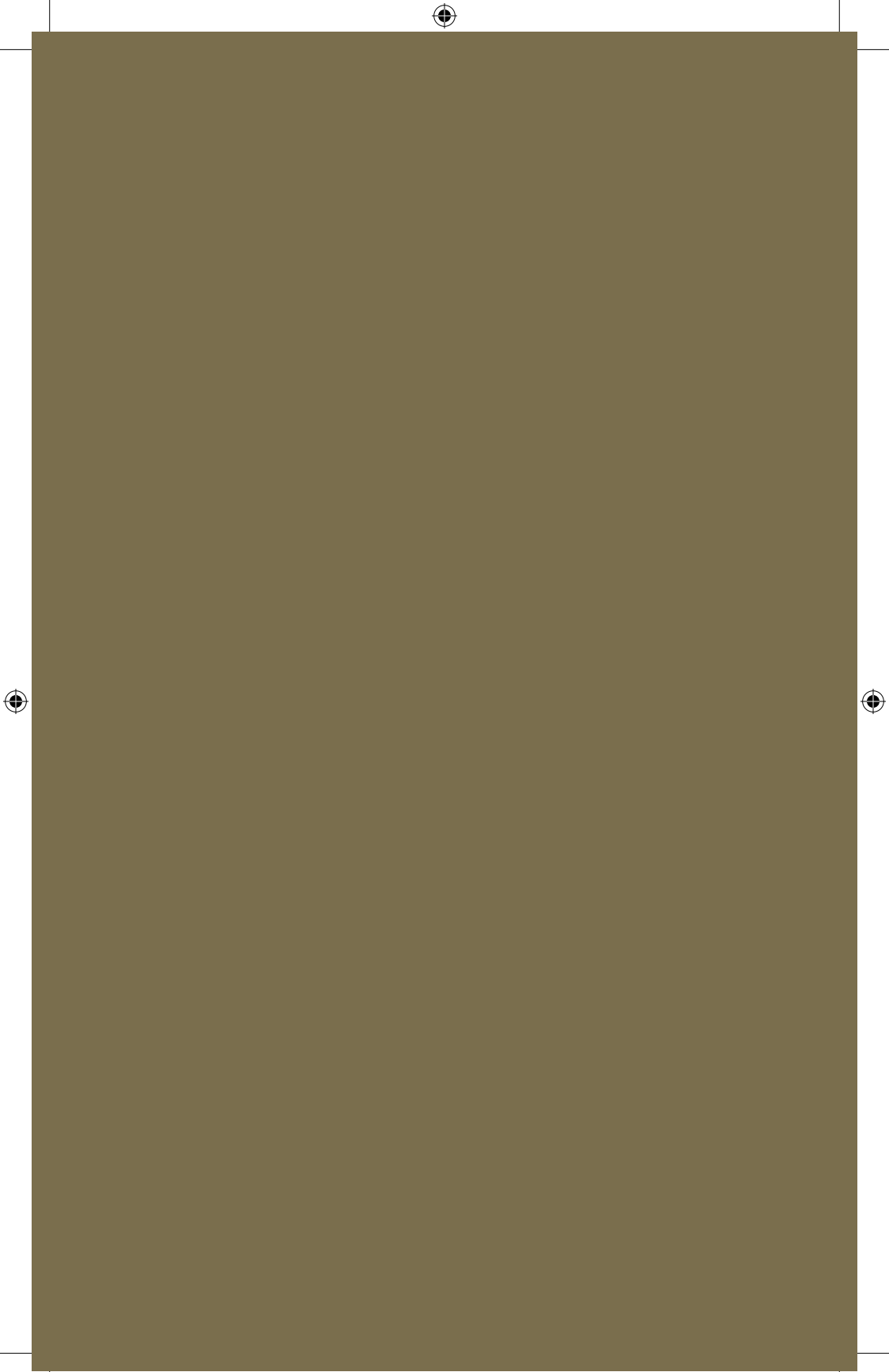
Cami derslerinin medrese, mektep, tekke ve zaviyelere alternatif bir eğitim tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Daha serbest ve hususi mahiyetteki “cami dersleri” umumun, yani bütün halkın istifade edeceği dersleri içerir. Bununla beraber bu dersler, ulemanın belirli konularda ihtisaslaşma vasıtasıdır. Bu dersler, Osmanlı'nın istediği insan tipine vücut vermiştir.

Türk düşünce ve kültürüyle pek çok müşterek noktası bulunan Farsça ve Arapçaya vukûfiyet, ibare okumada-yazmada kolaylık cami derslerinin kişilere katkısı anlamında ilk zikredilmesi gereken neticelerindendir. Özellikle mekteplerde okuyup da camilere devam edenler, Arapça ve Farsçayla ilgili derslerde büyük bir muvaffakiyet sergilemişlerdir. Ayrıca millî terbiyeye ait eserlerin okunması kişilerin kalem mahsullerine aksetmiştir. Siyaset, ilim ve sanat erbabının pek çoğunun hâl tercemesi bize onların ilmî, fikrî, edebî şahsiyetlerini kazanmalarında cami derslerinin mühim bir basamak olduğunu gösterir. Özellikle Batılılaşmanın hızlandığı Osmanlı son devrinde yolu cami derslerinden geçenler eski yeni mücadelesinde ifrat ve tefrite düşmemişler, Arapça-Farsça eserlerin Türk kültür ve düşüncesi için neye tekabül ettiğini bilmişlerdir. Reşid Paşa, Cevdet Paşa, Mehmed Said Paşa, Hoca Tahsin, Muallim Nâci, Ali Kemâl, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Mehmet Âkif Ersoy gibi şahsiyetleri bu manada zikredebiliriz. Bunun yanında resmî dairelerde, kalemlerde, uzun bir “çerağlık” devresi geçiren memur adayları da bilinmesi gereken ilimleri cami derslerine devam ederek ikmal etmişlerdir.

Cami dersleri, mekteplerin açılıp yaygınlaşmasıyla nisbeten rağbetten düşmüştür. Mekteplerden yetişen ve ilimde daha çok Batılı usulleri öne çıkartan nesil, camileri ve cami derslerini daha ayrı görmüşler; pratik ve faydacı bir zaviyeden baktıkları eğitim meselesinde cami derslerini gündemlerine almamışlar-

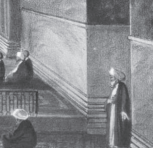
dır. Bunun yanında Arapça ve Farsça tahsil edilen hususi mekteplerin açılması da medresenin etki alanını daraltmıştır. Bu daralmada, cami derslerine katılmayan son devrin bazı mühim şahsiyetlerinin maarife dair fikirleri ve ıslahatlarının da dahilidir. Toplumunu eğitmek için araç olarak görülen gazete, tiyatro, roman gibi nevilerin yaygınlaşması da etkinin azalmasındaki bir diğer saiktir.

Medreselerin ilgasıyla birlikte cami dersleri de düşünce ve kültür hayatımızdan çekilmiştir. Daha sonraları, zaman zaman farklı kimseler tarafından bu anane yaşatılmak istense dahi, talim-terbiye metotlarının değişmesinden ötürü katılım muayyen bir çerçevede kalmıştır. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan çalışmalarla camilerdeki ilmî faaliyetler arttırılmakta ve toplumun tüm kesimlerini kuşatacak şekilde çeşitlenmeye devam etmektedir.

Kütüphaneler, yerleşim bölgelerinin merkezi olma özelliğini taşıyan camilerin tabii bir mekânı olmuş ve halkın okumaya ve ilme olan ilgisini hep taze tutmuştur. Bu sayede ilmin belli bir kesimin tekelinde kaldığı diğer medeniyetlerden farklı olarak İslam toplumlarında bilgi, tabana yayılma imkânı bulmuş ve halkın her tabakasından âlimlerin yetişmesi mümkün olabilmiştir.

Halka Açılan İlim Kapıları: Cami Kütüphaneleri

Doç. Dr. Nihal ŞAHİN UTKU
Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Yazının icadı ile birlikte fikir mahsullerinin toplanması ve kaydedilmesi, fikrî gelişmenin en önemli aşamalarından birini oluşturmuştur. İnsanlar, geçmişteki tecrübe ve faaliyetlerini saklamaya başladıklarından itibaren bunların korunması ve geleceğe iletilerek kalıcılık kazanması yönünde çaba göstermişler; buldukları coğrafi bölgenin özelliklerine bağlı olarak ağaç kabukları, kil tabletler, toprak kaplar, muhtelif madenler, fil dişi, kemik, deri ve nihayet papirüs, parşömen ve kâğıt üzerine kayıtlar düşmüşlerdir.¹ Mezopotamya'da kil tablet, ardından Mısır'da papirüs ve parşömenler üzerine işlenen yazılı kültür, kütüphane kurma geleneğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu miras Pers ve Yunanlılara intikal etmiş, özellikle Helenistik dönemde İskenderiye, Bergama ve Efes kütüphaneleri ile antik dönem kütüphaneciliğinde hatırı sayılır bir iz bırakmıştır.² Roma bu geleneği bir adım öteye taşıyarak halka açık kütüphaneciliğin temellerini atmıştır. Büyük ölçüde yönetici ve varlıklı kişilerin kurduğu özel kütüphanelerle devlet

- 1 Ömer Dalkıran, "Kitabın Tarihi", *Türk Kütüphaneciliği* 27, 1 (2013), 201-213, s. 212. Antik Çağ'da Yunan ve Roma kütüphaneleriyle ilgili olarak bkz. Horst Blanck, *Antik Çağda Kitap*, (çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul 2017, s. 152-208.
- 2 Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkların Tarihi*, II, (çev. Nejdet Gök), İstanbul 2012, s. 184.

kurumları ve tapınakların kütüphanelerinden oluşan Antik Çağ kütüphanelerine Batı'da olduğu gibi İran, Hindistan ve Çin'de de rastlamaktayız. Antik Çağ'ın bu kitap ve kütüphane kurma geleneği, Orta Çağ'da Müslümanlar eliyle büyük bir sıçrama yaşamıştır. Kitap yazma iştahı ve kütüphane kurma ve yaşatma düşüncesinin İslam hakimiyetine kadar ciddi bir ihmale uğradığını söyleyen Corci Zeydan, Müslümanların bu alana dair katkılarını dikkat çekmekte ve kaydetme geleneğinin asıl yükselişini, kâğıdın yaygın şekilde kullanıldığı İslam coğrafyasına dayandırmaktadır.³

Kur'an'ın kendisini "el-Kitâb" olarak adlandırması, Müslümanların kitapla duygusal ve entelektüel bir bağ kurmalarına vesile olmuştur. İslam tarihinde yazıya geçirilen ilk metnin Kur'an olması, Hz. Peygamber rehberliğinde nazil olan her ayetin ashop tarafından farklı malzemeler kullanılarak titizlikle kayda geçirilmesi, İslam medeniyetinde erken bir dönemde kayıt geleneğinin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Yazının ilk gelişme merkezi olan Medine'de başlayan telif faaliyetleri, tedrici olarak İslam hakimiyetine giren diğer şehirlere de yayılmış ve Müslümanlar hızlı bir şekilde yazılı bir kültür inşa etmişlerdir. Ayet ve hadislerin ilmi teşvik eden ve ilim ehlini taltif eden mesajları, Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir'in hilafetinde kitaplaştırılması, Hz. Osman hilafetinde çoğaltılması, o dönemlerdeki siyasi, diplomatik ve ticari yazışmaların ve kayıtların bir araya gelmesi ile oluşan yazı faaliyetleri, kitap kültürünün İslam geleneğinde erken bir dönemde ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁴ Kur'an'ın anlaşılmasına dayalı dinî ilimlerin yanı sıra beşerî ilimlerde de kendini gösteren hummalı yazma süreci, birçok yeni türü ortaya çıkarmıştır. Kaleme alınan tüm bu eserlerin muhafaza edilmesi ve aranılan kitaplara kısa bir zamanda

3 Zeydan, II, s. 184.

4 M. Hanefi Palabıyık, "Müslümanlarda Kitap Kültürü ve Kütüphaneler", *İslam Kurumları Tarihi*, (ed. Eyüp Baş), Ankara 2013, s. 473-477.

ulaşılabilme arzusu, İslam medeniyetinde kütüphaneleri ortaya çıkararak en önemli dinamik olmuştur.

Kitapların muhafaza edildiği yerler arasında âlimlerin ya da özel şahsiyetlerin evleri ya da halifelerin sarayları önemli bir yer tutmuşsa da camiler, her kesimin istifadesine açık oluşları, örgün ve yaygın eğitim veren geniş fonksiyonlarıyla,⁵ abartılı süsleme ve işlevsiz mimari ayrıntı ve eşyadan uzak oluşlarıyla kütüphanelerin ilk mekânı olarak İslam medeniyetinde istisnai bir yer teşkil etmiştir. Nitekim İslam coğrafyasında cami ile bütünleşen çok sayıda kütüphane mevcuttur. Bir vakıf kütüphanesi kurulması için camide bir dolabın bile yeterli olabilmesi,⁶ cami içinde kütüphanelerin teşekkülünü kolaylaştırmıştır.

Kitap, Müslümanlar için bir bilgi edinme ve nakletme aracı olmanın yanı sıra ciltçilik, tezhip ve hat gibi sanatların yansıtıldığı önemli bir sanat kolu olarak da hayatiyet kazanmıştır.⁷ Romalıların İskenderiye Kütüphanesi'ne, Moğolların İslam dünyasındaki birçok kütüphaneye; İspanyolların Endülüs kütüphanelerine yönelik tahripkâr tavrını Müslümanların kitaba karşı yaklaşımlarında görmek imkânsızdır.⁸ Müslümanlar kitap edinme ve onları muhafaza etme konusunda dünyanın en gayretli toplumlarından biri olmuşlardır.⁹

İslam kütüphaneciliğinin başlangıç devri olarak Emeviler kabul edilir. Bu dönemde Kur'an ve hadis etrafında yoğun bir telif başlaması, ulema ve talebeye açık ilk kütüphanenin Muaviye döneminde Şam'da açılan kütüphane ile başladığı yönünde

5 Cahit Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2013, İFAV, s. 316.

6 Tuba Çavdar, "Kitaplar ve Evleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, NTV, s. 615-620, s. 617.

7 İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2014, s. 184; Mahmut Gündüz, "Kitap Sevgisi ve Kütüphaneler", *Vakıflar Dergisi*, 11, 1978, s.165-200, s. 169.

8 Sarıçam - Erşahin, s. 184.

9 Zeydan, II, s. 185.

görüşlerin ortaya atılmasına yol açmıştır.¹⁰ İlk kütüphanelerin, aynı zamanda birer eğitim kurumu olan mescitlerde faaliyete başladığı tezi de genel bir kabul görmüştür.¹¹ Ulemanın, yazdıkları kitapların birer nüshasını, varlıklı kimselerin ise muhafaları veya faydalı gördükleri bilimsel eserleri istinsah ettirip camilere bağışlamaları neticesinde camiler, kütüphanelerin teşekkül ettiği ilk mekânlar olmuştur. İslam toplumunun genişlemesi sonucunda camilerde bulunan kitaplıkların bu alandaki ihtiyacı karşılayamaması sonucunda ise kütüphaneler camii dışında yeni mevziler edinmişlerdir.¹²

Bu çerçevede Roma'dan sonra büyük ölçüde kesintiye uğrayan halka açık kütüphanecilik geleneği, İslam dünyasında camilerde gelişen kütüphanelerle birlikte çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu sayede halkın (önemli bir kısmı okuma yazma bilmeseyse bile) günde birkaç defa gittiği camide Kur'an ve diğer kitaplarla karşılaşması, yazı, kitap, ilim ve âlime yönelik teveccühünü artırmış; okuma merakını pekiştirmiştir. Bu da İslam toplumunda temel eğitimin yaygınlaşmasını ve ilimlerin erişilebilirliğini temin etmiştir. Bu durum, kütüphanenin, kitabın ve dolayısıyla ilmin halktan koparılarak neredeyse tamamen kilise, manastır, devlet adamı ve zengin aristokratların tekelinde bırakıldığı¹³ Orta Çağ Avrupası'ndaki tablodan çok farklı bir resmin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Özellikle camilerdeki kütüphanelerin genişleme ve yaygınlaşmasını sağlayan en önemli hususlardan biri hiç şüphesiz ki Abbasi döneminde kâğıt imalatında yaşanan gelişmelerdir. 8. yüzyıl sonlarında Bağdat'ta kâğıt fabrikasının kurulması ile kâğıt imalatında ciddi bir artış yaşanmış; bu da kitap üretimini tetikleyerek çok sayıda telif eserin ortaya çıkmasına ve kitap

10 Palabıyık, s. 479.

11 Sarıçam - Erşahin, s. 184.

12 Gündüz, s. 169.

13 Dalkıran, s. 212.

ticaretinin yaygınlaşmasına vesile olmuştur.¹⁴ Kâğıt, Müslümanlar eliyle Mekke'den Mısır'a İstanbul'dan İspanya'ya, Sicilya'dan Almanya'ya uzanan çok geniş bir coğrafyada, tüm toplumu dönüştüren çarpıcı bir hızda kullanım alanı bulmuştur.¹⁵

İslam dünyasının farklı havzalarında cami kütüphanelerine ait çok sayıda örnek görmek mümkündür. Endülüs'te Doğu'dan Batı'ya akan âlim ve kitaplarla birlikte oluşan halka açık ve özel kütüphane kültürünün içinde, 8. yüzyılda inşa edilen Kurtuba Ulu Camii ile Malaga ve İşbiliye'deki camilerde yer alan cami kütüphaneleri başta olmak üzere birçok örnek dikkat çeker. Benzer şekilde Mısır'da da gerek Tolunoğulları, gerek Fâtımîler, gerekse Eyyübîler ve bilahare Memlûkler zamanında cami kütüphaneleri kurulup geliştirilmiştir. Özellikle ideolojik ve misyoner bir devlet kuran Fâtımîler, davetlerini yapabilecekleri her mekânı değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede cami kütüphaneleri önemli bir propaganda aracı olmuştur. Fâtımîler döneminde hem bir kütüphane hem bir propaganda merkezi olarak faaliyet gösteren dârülimdeki kitapların büyük bir kısmı Hâkim-Biemrillâh tarafından Ezher Camii başta olmak üzere Kahire ve Fustat'taki Amr b. Âs Camii gibi camilere bağışlanmak suretiyle içinde kütüphane barındıran camii geleneğinde önemli bir canlılık kaydedilmiştir. Bölgede Sünni inancı yeniden tesis etmek isteyen Eyyübîler de inşa ettirdikleri ve devraldıkları çok sayıda medrese, türbe ve camide kütüphanelerin de yer almasına önem vermişlerdir. Özellikle Şam Emevi Camii'nin kütüphanesi bu dönemde kitaplarla dolup taşmış; kimi zaman bir camiden diğerine kitaplar taşınmıştır. Özellikle Kudüs'ün fethinden sonra buraya büyük bir önem atfedilmiş ve Kudüs'ün cami ve medreseleri ihya edilerek kütüphanelerle donatılmıştır. Memlûkler de bir yandan içinde kütüphanesi olan yeni camiler inşa ederken diğer yandan da kütüphanesi olmayan camilere

14 Sarıçam - Erşahin, s. 185.

15 Jonathan M. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygarlık-Kağıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2003, s. 73; Gündüz, s. 168.

kütüphaneler koymuşlar ve eski camilerin kütüphanelerini yeni kitaplarla takviye etmişlerdir. Örneğin, II. Baybars, deprem sonucu harap olan Hakîm Camii'ni tamir ettirdiğinde buraya bir de kütüphane yaptırmıştır. Bu dönemde özellikle Kahire'nin Câmi-i Zâhirî, Câmi-i Hatirî ve Câmi-i Özbek Eşrefî gibi camileri hep kütüphaneleri ile temayüz etmiştir. Bâbüzüveyle'de 822'de (1419) tesis edilen Câmiü'l-Müeyyedî'deki kütüphane, Memlükler devrinde kurulan en zengin cami kütüphanesi olarak bilinmektedir.¹⁶

Bir taraftan Endülüs, diğer taraftan Mısır'ın kültürel etkisiyle yoğrulan Kuzey Afrika'nın muhtelif bölgelerinde de cami kütüphanelerine yoğun ilginin olduğunu görüyoruz. Endülüs'ten her anlamda etkilenmiş olan Murabıtlar, Muvahhidler, Merînîler, Filâlîler, Sa'dîler ve diğer hanedanlar da kitap ve kütüphane kültürünü camilere taşımayı sürdürmüştür. Özellikle Fas'taki camilerde ve yakınlarındaki medreselerde bunu kolayca görmek mümkündür. Bu çerçevede örneğin meşhur Karaviyyîn Camii'ndeki kütüphaneler, özellikle saray kütüphanelerinden yapılan bağışlarla zenginleştirilmiş, İşbiliye'nin düşmesinin ardından İspanya'dan getirilen kitaplar bu caminin yakınında inşa edilen Ya'kûbiyye Medresesi'ne yerleştirilmiştir. Karaviyyîn Camii bu anlamda bir merkez olmuştur. Hatta İbn Haldûn da kitabını bu caminin kütüphanesine vakfetmiş ve her dönemde eklenen kütüphanelerle camide bulunan kütüphane sayısı otuz üçü bulmuştur. Yazma eserler açısından İslam dünyasının en zengin kütüphanelerinden biri olan Karaviyyîn Kütüphanesi'nde kâğıt ve ceylan derisi üzerine yazılmış çeşitli mushaflar yer almaktadır. Dinî eserlerin yanında tıp, felsefe ve matematik bilimine ait kıymetli eserler de mevcuttur. Bunların önemli bir kısmı Abbâsîler döneminde yapılmış tercüme olup bunlar arasında Yuhannâ dönemine ait bir İncil de bulunmaktadır. Filâlîlerden Mevlây İsmâil'in esir alınan her Hristiyanı 100 ki-

16 İsmail Erünsal, "Kütüphaneler", *DİA*, Ankara 2003, c. 27, s. 13-17, 20.

tap karşılığında serbest bırakması da kütüphanenin koleksiyonlarını zenginleştirmiştir.¹⁷

Cami kütüphaneleri, Yemen, Hindistan ve Orta Asya gibi İslam dünyasının coğrafi olarak daha ücra, ama ilmî ve kültürel mirasa katkı anlamında zengin köşelerinde de yaygınlık göstermiştir.¹⁸ Meşhur coğrafyacı ve seyyah Yâkût el-Hamevî (ö.1229), Moğolların baskısı ile terkettiği Merv'den ayrılırken buradaki on vakıf kütüphanesinin ikisinin camii kütüphanesi olduğunu; bunlardan Aziziye kütüphanesinde on iki bin cilt deri kaplı kitabın bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁹ Öte yandan camide kütüphane geleneği Selçuklular ve ardından Osmanlılar tarafından da benimsenmiş, cami-medrese-külliyeye geleneği yeni zirvelere taşınmış, bu süreçte cami kütüphaneleri de çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Osmanlılar cami inşa etmeye başladıkları dönemlerden itibaren camilere kütüphaneler koymuşlardır. Cami ve medreseden bağımsız kütüphaneler ise Fatih döneminden itibaren ortaya çıkmış, birçok yerleşim yerinde bu durum asırlar boyu devam etmiştir.²⁰ Özellikle II. Murad döneminden itibaren sultan ve ailesinin yanı sıra ulema, bey ve paşalar da yaptırdıkları camilere kütüphane koydurmuşlar ve büyük miktarlarda kitap bağışında bulunmuşlardır. Kitap kullanımının artmasıyla, özellikle ulema tarafından yapılan bağışlar sayesinde kütüphanesi olmayan çok sayıda caminin kütüphaneye kavuştuğu anlaşılmaktadır.²¹ Bunlar arasında köy

17 Erünsal, "Kütüphaneler", s. 22; Abdülhadi et-Tâzî, "Karaviyyin Camii", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, s. 478-479, s. 479.

18 Örnekler için bkz. Erünsal, "Kütüphaneler", s. 18-21.

19 Bkz. Osman Ersoy - Özer Soysal, "İslam Kütüphaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963, c. 1, s. 275-293, s. 283.

20 Dündar Alikılıç, "Kayseri'de Kütüphane Geleneği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 22, Erzurum 2003, s. 321, 323.

21 Sözelimi bu dönemde Edirne'de kurulan iki kütüphaneden ilki Gazi Mihal Bey'in 1422'de inşa ettirdiği camide, ikincisi Fazlullah Paşa'nın yaptırdığı mescidde (1435-36) hizmete açılmıştır. Keza Fatih dönemi

mescitlerinin olduğu da gözlemlenmektedir. Söz konusu cami kütüphanelerinin bazılarının vakfiyelerinde ilginç kullanım şartları bulunmaktadır.²²

Osmanlı dönemi camileri içinde özellikle bazıları, kütüphaneleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede özellikle Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye camileri hem külliyesi hem de kütüphaneleriyle temayüz etmiştir. Bu kütüphaneler, başta padişah ve eşleri olmak üzere yapılan bağışlar, yeni alımlar ve diğer kütüphanelerden sağlanan aktarımlarla oldukça büyük bir hacme ulaşmıştır.²³ Büyük camilerin kütüphanelerinde kitap ve kütüphanelerin bakımı için bir görevli istihdam edilse de çoğu cami kütüphanesinin bakımından mahalle ahalisi mesul tutulmuştur. Bu görevliler kitapların temizliği, bakımı, onanımı, ödünç verilmesi ve bu sürecin takibi gibi sorumlulukların yanı sıra eğitimi olarak da faaliyet göstermişlerdir.²⁴ Kitaplar, gerek devlet görevlileri gerekse cemaatin destekleri ile muhafaza edilmiş; ihmale uğradıklarında ise yıpranmış ve kaybolmuştur.²⁵

ulemasından Mevlânâ Mehmed b. Armağan'ın Bursa'da yaptırdığı camiye 2.800 kitaptan oluşan bir kütüphane yaptırmış olması zikre değerdir. Bkz. Erünsal, "Kütüphaneler", s. 23. Diğer örnekler için bkz. Erünsal, "Kütüphaneler", s. 23-26, 28. Yine bir başka örnek için bkz. Mehmet İpşirli, "Abdürrahim Efendi", *DİA*, İstanbul 1988, c. 1, s. 290.

22 Örneğin ulemadan Muslihuddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegâni'nin, vakfettiği 100 kitabını hayatta olduğu sürece kendisinin, ölümünden sonra da neslinden gelenlerin, en nihayetinde de Bursa Ulucamii'nin tasarrufuna sunduğuna ilişkin vakfiyesi dikkate değerdir. Başka örneklerde fakir alimlerin ödünç kitap alabileceği gibi maddelere rastlamak da mümkündür. Erünsal, s. 24, 26.

23 Erünsal, "Kütüphaneler", s. 24, 27; Gündüz, s. 183.

24 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim-Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, (çev. Kübra Oğuz), İstanbul 2018, s. 83. Bazı büyük cami kütüphanelerinde çalışan sayısı daha fazla olabiliyordu. Sözelimi Eyüp Sultan Camii kütüphanesinde görevli bir kütüphanecinin yanı sıra bir de mücellid çalışıyordu. Erünsal, "Eyüp Sultan Camii Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s. 9.

25 Erünsal, "Kütüphaneler", s. 26, 30.

Cami kütüphanelerinin mahiyeti konusundaki bilgiler oldukça yetersizdir. Nitelik olarak kitap dolapları veya raflarından ibaret olabileceği gibi duvarlar veya parmaklıklarla ayrılmış müstakil odalar ve zaman içinde özellikle de kütüphane büyümüşse camiye bitişik bir bina şeklinde de gelişmişlerdir. Söz konusu son durum özellikle bir külliye dahilinde inşa edilen camiler için geçerli olmuştur.²⁶

İslam dünyasında cami kütüphanelerinin yaygınlığının önemli sonuçları olmuştur. Her şeyden önce büyük şehirlerdeki merkezî kütüphaneler kimi zaman yangın veya düşman istilasası gibi yıkıcı felaketlere maruz kalabilirken ve bu sebeple çok sayıda eser tarih sahnesinden tek seferde silinebilirken buna karşılık köylere kadar uzanan camilerde bulunan kütüphanelerdeki nüshalar sayesinde bazı eserler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu durumu İslam coğrafyasının siyasi karışıklıklarından uzak Yemen gibi bölgelerinde görebilmekteyiz.²⁷ Daha da önemlisi kütüphaneler, yerleşim bölgelerinin merkezi olma özelliğini taşıyan camilerin tabii bir mekânı olmuş ve halkın okumaya ve ilme olan ilgisini hep taze tutmuştur. Bu sayede ilmin belli bir kesimin tekelinde kaldığı diğer medeniyetlerden farklı olarak İslam toplumlarında bilgi, tabana yayılma imkânı bulmuş ve halkın her tabakasından âlimlerin yetişmesi mümkün olabilmıştır.

26 Ayşe Denknbant, “Kütüphane”, *DİA*, İstanbul 2003, c. 27, s. 32; Gündüz, s. 183.

27 Erünsal, “Kütüphaneler”, s. 18.

Toplumdaki ırk, dil, cins, mezhep, etnisite gibi zenginlik olan farklılıklarımızı günde beş vakit bir arada toplayan cami misali başka bir kurum yoktur. Bu imkân ve nimeti fırsata dönüştürerek eksikliğini hissettiğimiz sahih inanç, ahlak ve maneviyatın yanı sıra derinliğini yitiren ibadetlerimizi ıslaha, ihtiyaç duyduğumuz toplumsal huzur ve sosyal barışa camilerdeki “ilim halkaları” ile katkı sağlayabiliriz.

Mescitlerin Manevi İmarı ve İlim Halkaları

Doç. Dr. Zeki TAN

İğdır Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Yeryüzünde inşa edilen ilk yapı mabettir. Kur'an bunu şöyle anlatır: “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)dir.”¹ Bu ayette Allah'ın yeryüzü coğrafyasında insanlar için yapılmasını istediği “ilk önceliğinin” mescit olması oldukça anlamlıdır. Yine ayette ilk mabedin bütün âlemlere “hidayet kaynağı” olmasına dikkat çekilmiştir. Hidayet yola koyulan kimsenin tatlılıkla elinden tutma, nasıl ve nerede yürüneceğine kılavuzluk yapmadır. Çöldeki yolları iyi bilen ve insanlara yol gösteren, insanları varacakları yerlere selamete götüren kimseye “hâdî” denir.²

Kur'an kavramları içinde hâdî/rehberlik kavramı son derece önemlidir. “...De ki: “Dinleyin! Allah'ın rehberliği tek doğru rehberliktir...”³ Bu ilahi ikazı duyan ilk muhataplar Kâbe'nin, hâdî, yani yol göstericilik ve rehberlik vasfını dikkate aldılar.

Ayette vurgulanan bir başka husus da bu mabedin insana rağmen değil “insan için” yapılmasıdır. Yani Kâbe insan içindir. Dolayısıyla insan Kâbe'den azizdir. Nebi'nin (s.a.s.) “Ey

1 Âl-i İmrân, 3/96.

2 İsfahâni, Râgıb Ebu'l-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 700.

3 Bakara, 2/120.

Kabe! Sen ne güzelsin. Senin kokun ne güzeldir. Senin azametine ve kutsallığına hayranım. Fakat Allah'a yemin ederim ki, müminin saygınlığı, Allah katında senin saygınlığından daha fazladır..”⁴ beyanları bir hususa işaretler. Dini metinlere bakıldığında şâriin bazı hususları diğerlerine öncelediği ve kendi yapısında kendine ait bir “değerler hiyerarşisi” içerdiği müsellemidir. Bu da hayatımızda dikkate alınması gereken ve basite indirgenmemesi gereken husustur.

Âl-i İmrân suresi 96. ayetteki öncelik Hz. Peygamber’in (s.a.s.) tebliğ hayatında da “ilk önceliği” olmuştur. Medine’ye hicretinde “ilk öncelik” olarak mescit yerini tespit ederek inşasında bizzat çalışmıştır.

Şehirlerin Ruhü Cami

Peygamber mescidi son derece sade yapılmıştı. Çünkü bir mekân ne kadar sade olursa orada oturanlar o kadar rahat hareket ederler. İç huzuru yakalamada sadelik etkileyicidir. Bir tanıdığınızın evine misafir olarak gittiğinizde evdeki sadelik size iç huzuru verir. İhtişamlı bir evde insan kendisini eşyanın “mahkûmu” gibi hissedebilir. Ancak buradaki sadelik ile basitlik karıştırılmamalıdır.

Bir mimar ilk defa Kâbe’yi gördüğünde “Hayatımda çok ihtişamlı yapı gördüm. Siyah kumaşla örtülmüş sade kübik tarzındaki Kâbe kadar beni derinden etkileyen, yüreğimi hoplatan hiçbir bina olmadı. Bunun bir sebebi Kâbe’nin sadeliği ve tavaf edenlerin eşitliğidir.” demişti.

Yukarıda geçtiği üzere hem Mekke’nin inşasında hem de Yesrib’in Medine oluşunda nasıl ki “ilk öncelik” mescit olmuşsa İslam medeniyetinde kurulan şehirlerin inşası da mescit mihverli olmuştur. Çünkü camiler şehirlere hem kimlik hem de kişilik kazandıran nadide mekânlardır. Medine, Kûfe, Kahire, İs-

4 İbn Mâce, Fiten, 2.

fahan, Horasan, Bağdat, Basra, Fustat, Şam, Kahire, Semerkand, Bosna, Samarra, Kurtuba, Gırnata, İstanbul vb. Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerde cami hep görünür olmuştur.

Kültür tarihimize bakıldığında köy ve mahallenin inşasında bile cami etrafında çerçevenme kendini göstermiştir. İnsanlar maddi-manevi temel ihtiyaçlarının karşılandığı yere karşı iştihak duyar, değer ve anlam kazandırmayan mekânlardan ise uzak dururlar.

Kûfe'yi kuran Sa'd b. Ebû Vakkās şehir planında ilk defa cami yerini belirlemiş, daha sonra güçlü bir okçuya dört yönde oklar attırarak evlerin okların düştüğü yerin ötesine yapılmasına izin vermişti.⁵

Fethedilen şehirlerde bazen eski mabetlerin tamamen veya kısmen camiye çevrilmesi başka dinlerin mabetlerine tavrı alma değil, Müslüman tasavvurundaki şehrin inşasını cami merkezli yapma hareketi olsa gerektir. Nitekim Hz. Ömer, Kudüs'te mabetlere dokunmamış, Mescid-i Aksâ'nın yerini buldurarak buraya büyük bir cami yapılmasını emretmişti.

Cami müstemilatında kütüphane, han, hamam, çeşme, aşevi ve çarşının da olması hayatı cami etrafında akar hale getirmiştir. Şehirler insanları değiştirip dönüştürdüğü gibi insanlar da şehirleri dönüştürüp geliştirebilirler. Nitekim merhum mimar Turgut Cansever; "Şehir insanı terbiye ettiği gibi, kötü şehir de insanı ahlaksızlaştırır." der.

Allah'ın Mescitleri

Kur'an-ı Kerim bazı kelimeleri kavramsallaştırır. Mevcut kavramları ise ya aynen kullanır veyahut kavrama müdahale eder ve onu dönüştürür, böylece vahye inananların düşünce dünyasını bu kavramlar üzerinden inşa eder. Bilakis kavramların anlamı buharlaştığında işlevsiz olur. Tıpkı ruhsuz ceset gibi.

5 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehir", *DİA*, c. 38, s. 442.

Kavramlar fert üzerinden hayata yansıdığı anda bireyin anlam dünyası zenginleşir. Mesela; takva, tövbe, ihlas, iman, ihsan, vb.

Kültür tarihinde mescit kavramı sadece namazın kılındığı mekânın adını değil, sosyal hayatın sürdüğü, ona yön verildiği, ferdin zihin, bilgi ve düşünce dünyasının inşa edildiği bir kurumu ifade eder.

Mescit kavramı ile ilgili dikkat çekici bir ifade de “mesacidullah” tır. Yani “Allah’ın mescitleri”. Tıpkı “kitabullah” gibi. Mescidler de “Şüphesiz mescitler, Allah’ındır. O halde Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.”⁶ ayetinden hareketle Allah’ın adına izafe edilir. “Allah’ın mescitleri” ifadesinde şuna dikkat çekilir. Allah bu mekânları kendi ismine izafe ederek buralara anlam ve değer katar. İnsanların bu mekânlara bakışına ve mabetlerle ilgili tasavvuruna da müdahale eder. Hz. Peygamber (s.a.s.) de bu bağlamda mescitler için “Beytullah” Allah’ın evi ifadesini kullanır.⁷

Mescitlerin İmar ve İhyası

Kur’an-ı Kerim sosyal hayatta toplumun ihtiyaç merkezi olan mescitlerin imarından söz eder. Tevbe suresinin 17-19. ayetleri mescitlerin imarından söz eder. Bu ayetlerin Mekkeli müşrikler ile Müslümanlar arasında çıkan bir tartışmada, hacılara su verme hizmetini üstlenen ve Mescid-i Harâm’ın onarım ve bakımı ile meşgul olan müşriklerin müminler gibi sevap alıp alamayacaklarının konuşulması ve durumun Resûlullah’a sorulması üzerine indiği söylenir.⁸

6 Cin, 72/18.

7 Ebû Dâvûd, Vitir, 14.

8 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, X, 94-97; Bağâvi, Ebû Muhammed el-Hüse-yin, *Meâlimü't-Tenzil*, Mısır 1955, II, 323.

Müşrikler Kâbe'ye yönelik sikâye (hacılara su dağıtmak), rifâde (hacılara ikramda bulunmak, özellikle yoksulları doyurmak), sidâne (Kâbe bekçiliği yapmak, Kâbe'ye bağışlanan malların denetim ve bakımı) görevlerini eskiden beri yapıyor ve gurur duyuyorlardı. Fakat bu çalışmalardaki maksat “Allah rızası” değil, dışarıdan gelen insanlardan elde ettikleri gelir ve iktisadi kazançtı.

Tevbe suresinin 17. ayeti müşriklerin yaptıklarına karşılık beklenti içinde olduklarını ve şirkleri yüzünden ahirette kaybedenlerden olduklarını şöyle anlatır: “*Müşrikler, kendilerinin kâfirliğine bizzat kendileri şahit iken, Allah'ın mescidlerini mâmur etmeleri kabil değildir. Çünkü onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir ve onlar ateşte daimi kalacaklardır.*”

Asıl kazanım elde etme yolunun şirkten arındırılmış saf ve temiz bir inançla mümkün olduğu aynı surenin 18. ayetinde ise şöyle anlatılır. “*Allah'ın mescitlerini ancak Allah'ı ve âhireti tasdik eden, namazı gereği gibi kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başka kimseden çekinmeyen müminler bina edip şenlendirir. İşte onlar cennete ve diğer ümitlerine kavuşmayı umabilirler.*” Bu ayete M. Hamdi Yazır şöyle bir açıklama getirir: “Aslında “mescid” kelimesi, “içinde Allah'a secde edilen yer” demek olduğundan, Allah'a iman etmeyenlerin, Allah'a ibadet ve secde için bir yer bina etmeleri veya böyle bir yerin Allah rızası için imarı ile yakından ilgilenmeleri aklen mümkün olabilecek bir şey değildir. Sonra Allah'a ibadet ile meşgul olmanın asıl faydası ahirette görüleceği için ahirete iman etmeyenlerin ibadet için mescid yapmaları da söz konusu olamaz. Onlar ne iman ederler, ne ibadet bilirler, ne de mescid yaparlar. Fırsat bulurlarsa mescidleri yıkarlar, yıkamazlarsa onu mescidlikten çıkarıp başka maksatlar için kullanırlar.

Şu halde “Allah'ın mescidleri” tabirinden de açıkça anlaşılacağı üzere bunu imar için her şeyden önce Allah'a ve ahirette iman etmiş olmak şarttır. Fakat bu yeterli bir şart değildir.

Bununla beraber namazı kılan, yani namaz kılmak da şarttır: Zira mescidlerin yapılmasındaki asıl maksat, içinde namaz kılınmasıdır. Namazın lüzumuna inanmayanlar mescid yapmak ihtiyacını da duymayacaklardır. **Namaz kılmayanlar da mescidlerin boş kalıp manen harap olmasına sebep olurlar.** Bununla beraber namaz kılmak da tek başına yeterli değildir ve zekâtı veren. Bu da şarttır. Mescid imarının mala ve zekâta da bağlı olan bir yanı vardır. Farz olan zekât borcunu vermeyen, fakir ve kimsesizleri gözetmeyenlerin mescid bina etmeleri veya mescidleri imar etmeyi düşünmeleri onlardan beklenmeyecek bir harekettir...”⁹ Elmalılı, mescitlerin sadece ibadet mekânları olmasına değil sosyal hayata katkısına da dikkat çeker.

Bazı müfessirler imar kelimesinin zıt anlamlısı olan harap olma, bozulmadan hareketle imar kelimesinin fiziki mekânın bakım-onarım, tadilat, aydınlatma, ısıtma vb. manalarla beraber özellikle Yazır'ın "...**Namaz kılmayanlar da mescidlerin boş kalıp manen harap olmasına sebep olurlar...**" görüşüne benzer fikirler beyan ederler.¹⁰ Fakat Tevbe suresi 19. ayete baktığımızda mescit imarlarından maksat mescitleri ibadetle ve ilim halkaları ile fonksiyonel hâle getirmenin daha da anlamlı olduğu görülüyor. Aşağıda Tevbe suresi 19. ayetteki "...Allah indinde eşit olmazlar..." cümlesi böyle bir yoruma müsaittir.

Tevbe suresi 19. ayet şöyledir: "Siz hacca gelenlere su dağıtma ve Mescid-i Haram'ı mâmur etme işini, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden müminin işi ile bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah indinde eşit olmazlar. Allah o zalimler gürûhunu hidâyet etmez, umduklarına erişirmez."

9 M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul th, IV, 320.

10 Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ah-kâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut th., VIII, 90; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefstru'l-Kebîr (Mefâthu'l-Gayb)*, Beyrut 1982, VIII, 16; Beydâvî, el-Kâdi Nâsirüddin, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, İstanbul 1991, III, 75.

Aslında farklı şartlar göz önünde bulundurulduğunda, mescitlerin fiziki mekânının bakım-onarım, tadilat, aydınlatma, ısıtma problemi olduğunda imar kelimesi fiziki ağırlıklı yoruma müsait olduğu gibi mimarisiyle hayran bırakıp içinde kimsenin namaz kılmadığı camiler için de Hamdi Yazır'ın yukarıdaki yorumu tercih edilebilir.

Bu konuda Sezai Karakoç'un değerlendirmesi şöyledir: “Camilerimiz, toplumun en kutlu ve en canlı kurumları olduğu zamanlar, dünyanın en üstün toplumu idik. Camiyi hayattan sürmeğe başladık başlayalı, âdetâ ilahî bir ceza olarak biz de hayattan sürülmeğe başladık... Camilerinde hayatın taşıdığı Müslüman toplumlar gerçek anlamıyla en canlı hayatla taşacaklardır. Çünkü camiden taşarak topluma gelen hayat ölmezlikle kuvvetlenmiş, ebedilikten bir canlılık kazanmış bir hayat olacaktır. Camilerimiz vücutlarıyla yavaş yavaş canlandırılmaktadır. Her caminin bedenlerini, vücutlarını onarmak ve canlandırmak yetmez, ruhlarını da diriltmek dimdik ayağa kaldırmak gerekir.”

Mescid-i Nebevi'de İlim Halkaları

Hız. Peygamber (s.a.s.) ilimden başka miras bırakmadığını söyler.¹¹ İlim mirasından bütün insanlık istifade edebilir. Bu durum Hız. Peygamber'in (s.a.s.) evrensel misyonuna uygundur. Peygamberi sevmenin, onun yolunda olmanın, ahirette şefaatine ulaşmanın yolu, bıraktığı mirasına sahip çıkmakla mümkündür.

Bir gün Ebû Hüreyre Medine çarşısına gitti ve orada durup: “Ey çarşı halkı! Gitmenize engel olan nedir?” diye seslendi.

“Hayrola Ebû Hüreyre! Neden bahsediyorsun?” dediler.

“Orada Peygamber'in mirası taksim ediliyor, siz burada duruyorsunuz. Gidip de hissenize düşeni alsanız ya!”

11 Buhârî, İlim, 10 (bab başlığı); Ebû Dâvûd, İlim, 1.

“Peygamberimizin mirası nerede taksim ediliyor?”

“Mescitte!”

Bunu duyan halk Mescid-i Nebevi’ye koştu. Ebû Hüreyre onların geri dönüp gelmesini bekledi. Halk dönüp gelince:

“Hayrola ne oldu?” diye sordu.

“Ebû Hüreyre!” dediler. “Mescide gittik, orada taksim edilen bir şey görmedik!”

“Peki, Mescid-i Nebevi’de kimseyi görmediniz mi?”

“Gördük ama gördüklerimizin kimi namaz kılıyordu; kimi Kur’an okuyordu; kimi de helal ve haram konularını müzakere ediyordu.”

Duyduklarını fırsata dönüştürmeyi düşünen Ebû Hüreyre taşı gediğine koyarak şunu söyledi: “*Yazık size! İşte Muhammed (s.a.s.)’in mirası bunlardır.*”¹² Ebû Hüreyre asrısaaleti inşa eden ruhun Mescid-i Nebevi’de kurulan ilim halkaları olduğunu vurgular. Çünkü peygamberin misyonu ancak ilim mirası ile devam edebilir.

Yukanda geçtiği üzere Hz. Peygamber’in mescidinin sade oluşu oldukça anlamlıdır. Zarf mazruf misali zarfın gayesi içindikilerini taşımak içindir. Mescitler de kendisine sığınanı Sezai Karakoç’un ifadesiyle; cami bir emme-basma tulumba gibi halkın içinden müminleri toplar, onlara maneviyat ve huzur ikliminde maneviyat aşısı yaparak yine toplumun içerisine dağıtır. Böylece camiye devam edenle etmeyen arasındaki bilgi, ahlak, davranış vb. durumlar gelmeyenler tarafından hissedilir ve onlar da gelme ihtiyacı duyduğunda mescit fonksiyonunu yerine getirmiş demektir.

12 Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, Kahire 1415, II, 114-115; Heysemî, Ebu’l-Hasen Nureddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid*, Riyad 1992, I, 123-124.

Muhammed Hamidullah sosyal yapıda değişimin ancak eğitim ve öğretimle yapılabileceğini, Peygamber mescidi bünyesinde bulunan suffenin de “ilk İslam Üniversitesi” olduğunu, burada yetişenlerin Arap Yarımadasının dört bir köşesinde mübellîğ, muallim, “iman taşıyıcıları” ve “İslam idealisti” olarak yetiştirildiklerini ifade eder.¹³

Yaygın eğitim kurumu olarak cami gibi toplumu iyileştirecek ikinci bir yapı yoktur. Hz. Peygamber (s.a.s.) buraya devam edenlerle hususi ilgilenmiştir. Talebelerle ilgilenmeleri için Ubâde b. Sâmit, Übey b. Ka’b, Muaz b. Cebel gibi ehliyetli kimseleri görevlendirmiştir.¹⁴ Bunların ihtiyaçlarını kendisi takip etmiştir. Hz. Fatıma’nın evdeki iş yükünün ağırlığından dolayı çok yorulduğunu söyleyerek kendisine yardım edecek bir hizmetçi istemesi üzerine Peygamberimizin “*Ben size ihsanda bulunup da Suffe ehlini iki büküm olmuş kıvrandır vaziyette açlığa terk edemem.*”¹⁵ demesi bu açıdan anlamlıdır.

Bazen şunu merak ederiz: Peygamber niçin sahabe tarafından çok sevildi? Talebesini evladına tercih eden bir öğretmen sevilmez mi? Nebi (s.a.s.) sahabeden, onlara gösterdiği sevginin karşılığını gördü. Seven sevilir. İlgilenen ilgiye mazhar olur. Bir seferinde Suffe’de kalanların yemeleri için bırakılan kalitesiz hurmayı görünce bundan rahatsızlık duymuş, “*Bunu bırakan daha iyisini bırakabilirdi.*”¹⁶ diyerek mescitte ilim tahsil edenlerin ihtiyaçları ile yakından ilgilenmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) mescitte kalan ilim ehliyle elinde-evinde bulunan imkânları paylaşmıştır. Kendisine gelen hediyeleri onlara vermiştir. Bu da öğretmen öğrenci ilişkisini ve sev-

13 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Sâlih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980, II, 834-836.

14 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 834-836.

15 Müsned, I, 107.

16 İbn Mâce, Zekât, 19.

gisini göstermektedir.¹⁷ Yoksa aç ve açıkta olandan ilim tahsili beklemek zordur.

Resûlullah'ın ilim halkalarında Ebû Hüreyre, Ebû Zerr el-Gıfârî, Huzeyfe b. Yemân, Ammar b. Yâsir, Selmân-ı Fârisî, Ukbe b. Âmir ve Bilal-i Habeşî vb. farklı zamanlarda sayılanı bazen dört yüze kadar çıkan kutup yıldızı misali insan yetiştirmiştir.¹⁸ Bu ilim halkalarında yetişenler daha sonra sadece Arabistan'ın farklı bölgelerine değil o dönemde Medine'ye en uzak ülke Çin'e kadar bile gitmiştir. Hatta Çin Müslümanlarının ekseriyetle kabul ettikleri bir menkıbe, İslamiyet'in Çin'de ilk olarak Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından tanıtıldığı, mezarının da Kanton'da olduğu şeklindedir.¹⁹

Mescitte Hz. Peygamber (s.a.s.) bizzat öğretmenlik yapıyordu. Suffe'deki talebelere okuma yazma ve Kur'an öğretiliyordu. Bu eğitim süreci sadece Mescid-i Nebevi'de değil başka mescitlerde de sürüyordu. Hz. Peygamber hayatta iken Medine'de mescit sayısı dokuzdu ve bu mescitlerin hepsinde de eğitim öğretim devam ediyordu.²⁰

Mescid-i Nebevi'deki ilim halkaları bir gelenek ve kültür halinde İslam tarihi boyunca devam etmiştir. Bu halkalarda fıkıh, hadis, münazara, tefsir,²¹ dil, tıp, şiir, eyyamu'l-Arab, ke-lam, cedel, kıraat, astronomi,²² konuları dersin hocaları tarafından camilerde verilmiştir. Kültür ve medeniyet tarihimizde önemli işlevler icra eden ilim halkalarını yeniden ihya etmek mümkün müdür? Camilerin imarı ilim halkaları kurmakla

17 Buhârî, Rikâk, 17.

18 Mustafa Bakır, "Suffe", *DİA*, c. 37, s. 469-470.

19 Cemil Hee-Soo Lee, "Çin, (Ülkede İslamiyet)", *DİA*, c. 8, s. 323.

20 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 834; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2002, s. 137.

21 Şakir Gözütok, "Tarihsel Süreçte Camilerde Ders Halkaları ve Ders Meclisleri", *Aylık Dergi Ekim* 2016 Sayı 310, s. 24.

22 Cahit Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 237-241.

mümkün olur. Fakat bu, mimari alanında Sinanlar yetiştirdiği gibi caminin ruhunu diriltecek, hesabi değil hasbi/içtenlikli ilim ehli imamlar yetiştirmekle mümkündür. Maddi bakımdan mimaride yakaladığımız seviyeyi manevi açıdan da yakalayabilirsek camileri birer cazibe merkezi haline getirebiliriz.

Günümüzde İlim Halkası Örneği

İlçe müftülüğü yaptığım dönemlerde tespit edebildiğim problemlerden birisi, personeldeki bilgi ve iletişim eksikliği idi. İlçe müftüsü olarak bunu giderebilmek için bir grup “gönüllü” olarak Adilcevaz’da görevli personelle birlikte sabah namazlarından sonra “kitap okuma halkası” oluşturduk. Bu halkanın müdavimleri ile beraber on sekiz ayda temel eserlerden²³ “on beş bin” sayfa kitap okuduk.

Kitap okuma halkasında yapılan okumanın katkısı ile yeni atanan personeller kısa sürede hutbelerini yazma becerisini ve camilerinde vaaz yapabilecek formasyonu kazandılar. Bu okuma faaliyeti çeşitli imtihanlara giren personelin başarısına da katkı sağladı.²⁴ Ayrıca kitap okuma halkası sayesinde müdavimler arasında kardeşlik, muhabbet ve dayanışma atmosferi de hasıl oldu.

Hz. Peygamber (s.a.s.) ve İlim İlişkisi

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.s.) her hâlükârda insanları ilme teşvik ediyor. Sahip olduğu imkânları insanların bilgilenmeleri için harcıyordu. “Ya ilim öğreten, ya ilim öğrenen,

23 Kur’an Yolu (I-V), İslam ve Toplum –İlmihal (I-II), Riyâzû’s-Sâlihîn ve Şerhi (I-VIII), Kimyâ-yı Saâdet (I-II), İslam Peygamberi (I-II), Mesnevi (I-II), Mezhepler Tarihi (I-II), İslam Düşünce Rehberi/ Hücetullâhi’l-Bâliğa (I-II), Sahih-i Buhârî –Tecdî-i Sarîh- (I-II), Hâtemü’l-Enbiyâ (I), Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Evrensel Mesajı (I), Peygamberler Tarihi –Kur’an ve Sünnete Göre- (I), Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Savaşları (I), Hak Dini Kur’an Dili (I-V).

24 Zeki Tan, Eski Müftü Yeni Akademisyene Göre İmamlar Ne İş Yapar, İstanbul 2015, s. 191.

ya dinleyen veya bunları seven ol. Sakın beşincisi olma! Yoksa helak olursun!”²⁵ mesajı insanı çağlar ötesine taşımaz mı?

Ebu'l-Kamra şöyle der: “Resûlullah’ın mescidinde halkalar halinde oturmuş sohbet ediyorduk. Evinden çıkan Resûlullah (s.a.s.) yanımıza geldi ve halkalara şöyle bir göz attı. Sonra Kur’an okuyanların halkasına oturup; “bu halkaya oturmakla emrolundum” buyurdu²⁶. Ümmetinin kıyamete kadar gideceği yolun kilometre taşı Hz. Peygamber (s.a.s.) “emrolundum” diyerek göstermektedir.

İbn Mâce’deki bir rivayet ise şöyledir: Abdullah b. Amr’ın (r.a.) anlattığına göre Resûlullah (s.a.s.) bir gün mescide girince halka hâlinde oturmuş iki grupta karşılaştı. Gruplardan biri Kur’an-ı Kerim okuyor ve Allah Teâlâ’ya dua ediyordu. Diğeri ise **ilim öğreniyor ve öğretiyordu**. Bunu gören Nebi (s.a.s.) “*Bunların hepsi hayır üzeredirler. Şunlar Kur’an-ı Kerim okuyor ve Allah Teâlâ’ya dua ediyorlar. Allah dilerse onlara (istediklerini) verir, dilerse vermez. Şunlar da ilim öğrenip öğretiyorlar. Ben de ancak bir muallim olarak gönderildim.*” buyurdu ve hemen ilimle meşgul olanların yanına oturdu.²⁷

Mescide devam edenlerin ilim halkasında elde ettikleri kazanım evlere de taşınmalı ki sürekli hale gelsin. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.s.) şu tavsiyede bulunur: “*Bir cemaat Allah’ın evlerinden bir evde toplanır, Allah’ın kitabını okur ve aralarında müzakere ederlerse, üzerlerine sekînet iner, onları rahmet kaplar ve melekler etraflarını kuşatır. Allah Teâlâ da o kimseleri kendi nezdinde bulunanların arasında anar.*”²⁸ Hadiste geçtiği üzere toplumsal ve ferdi huzurun adresi “ilim halkalarını” kurmaktan geçer.

25 Dârimî, Mukaddime, 26.

26 İbn Hacer, Şemsüddin Ahmed b. Ali, el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, Mısır 1328, IV, 160.

27 İbn Mâce, Sünne, 17.

28 Müslim, Zikir, 39.

İnanan insanların evleri “ilim halkaları” ve meleklerin iştiraki ile şenlenir.²⁹

Böylece camide elde ettiğimiz birikim evlere, evlerden ruh-lara işlenen bilgi de sokağa taşar. Sokağı farklılıklarla dolu bir toplum, bir arada nasıl yaşanacağını cami ve bilgi sayesinde öğrenir.

Mescidin ve İlimin Toplayıcı/Cem Gücü

Hız. Peygamber’in gönderildiği coğrafya tek düze değildi. Farklı ırkların, kültürlerin, kimliklerin yaşadığı yerlerdi. Peygamber (s.a.s.) inşa ettiği şehre mescit ile anlam katarak hayatın akışını camiye endeksli hâle getirdi.

İslam medeniyetinde kurumsal anlamda farklılıkları bir araya getiren tek müessese camidir. Bu da gayet anlaşılır bir durumdur. Diğer bütün kurumlar (okul, iktisat, hukuk) bunun bir nevi simetriğidir.

Mescitte ibadet yapılmakla beraber asıl fonksiyonu eğitimidir. Çünkü diğer inançlarda ibadet için mekân (kilise, havra) mecburiyeti varken Müslümanlar için temiz olan her yerde ibadet yapılabilmektedir. Fakat sağlıklı bir eğitim için mekâna ihtiyaç vardır.

Mescit bilhassa Selmân-ı Fârisî, Bilal-i Habeşî, Suheyb-i Rûmî vb. şahısların ahlaka büründürüldüğü yerlerdir. Kabile kardeşliğinin “din kardeşliğine” dönüştürüldüğü yerlerin başında mescitler gelir. Çokluklar “birliğe” camide dönüşür.

Karakterin, şahsiyetin, kişiliğin, kimliğin farklı boyut kazandığı müstesna yerlerdir camiler. Camiler inanan insanların hayatlarını disipline etmeleri bakımından manevi birer sığınaktır. Camiler toplumun omurgasıdır.

29 Zeki Tan, *Kur’ân’lı Hayat Hayatlı Kur’ân*, Ark Yayınları, İstanbul 2019, s. 98-99.

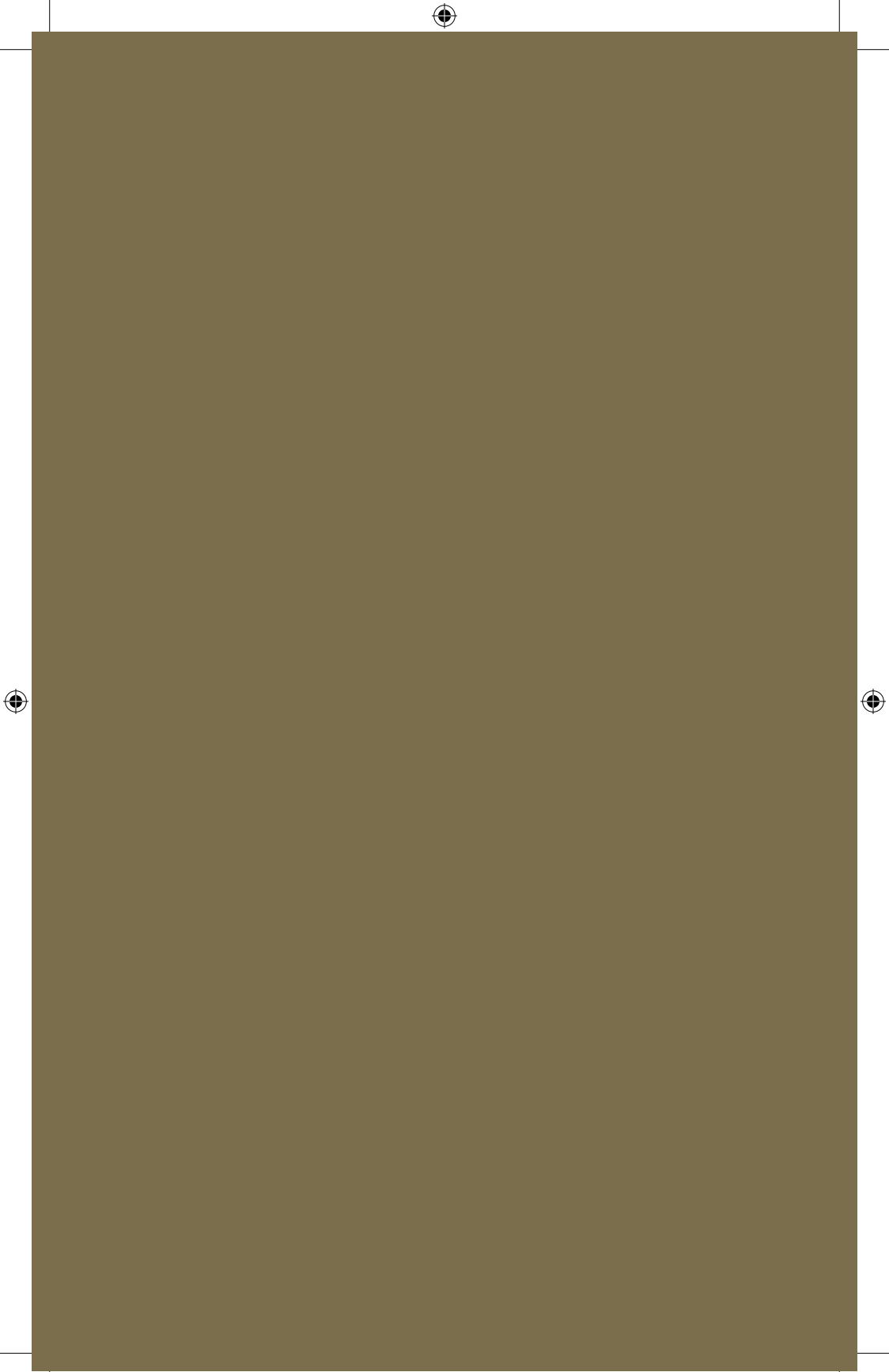
İnanan insanlar arasındaki küçük mensubiyetlerin, (kabile, aşiret, ırk...) büyük mensubiyetleri (İslam, Kur'an, peygamber) gölgelediği bir zaman diliminde yaşıyoruz. Hâlbuki ırka, dile, bölgeye, kabileye, mezhebe, meşrebe, tarikata, cemaate bağlılığın küçük mensubiyet, Allah'a olan bağlılığın ise büyük mensubiyet olduğu bilinmelidir. Küçük mensubiyetler bir üst kimlik hâline dönüşürse toplumda tamiri imkânsız kırımlar meydana gelir.

Yaşadığımız yer kürede bizim en büyük problemimiz, bizi birbirimize bağlayacak çimento mahiyetindeki çok önemli bir dinamik olan mabedi iyi değerlendirememişimiz olmuştur. Bu sarmaldan kurtulmada, mabedin fonksiyonu ve rolü daha çok araştırılmalıdır. Çünkü bu fonksiyonu yerine getirecek ve insanları "ihtiyari" olarak bir araya getiren yaygın eğitim kurumlarının başında mabet/cami gelir. Kendisine yüklenen misyonu ifa ettiği sürece camiler toplumu kemale erdiren görünmeyen sessiz ve sedasız birer eğitim kurumudur. Ve cami bütün farklılıkları bir arada tutan bir sosyal laboratuvarıdır.

Sonuç

Toplumdaki ırk, dil, cins, mezhep, etnisite gibi zenginlik olan farklılıklarımızı günde beş vakit bir arada toplayan cami misali başka bir kurum yoktur. Bu imkân ve nimeti fırsata dönüştürerek eksikliğini hissettiğimiz sahih inanç, ahlak ve maneviyatın yanı sıra derinliğini yitiren ibadetlerimizi ıslaha, ihtiyaç duyduğumuz toplumsal huzur ve sosyal barışa camilerdeki "ilim halkaları" ile katkı sağlayabiliriz.

Camiler, bu kuruma sığınan ve talepleri olanların bilgi ihtiyaçlarını karşılayacak fonksiyonelliğe kavuşturulmalıdır. Bu da tamamen burada görevli kişilerin eğitim düzeylerinin camiye devam edenlerin eğitim düzeylerinden üst seviyede olmasını teminle mümkündür.

Devasa İslam medeniyetin yıllarca hadimi olan bu aziz millet, merkezinde cami olan ilim, hikmet ve irfanı yüceltti. Nizamiye, Enderun, Sahn-ı Seman, Süleymaniye gibi nice ilim, hikmet ve irfan merkezleri oluşturdu. Bu güzide mekânlardan milletimize rehberlik eden, hak ve hakikati öğreten, ilim ve irfan ehli nice öncü âlimler yetişti.

Cami ve İlim: Yaratan Rabbinin Adıyla Oku!

Bünyamin ALBAYRAK

DİB Din Hizmetleri Genel Müdürü

İlk insan ve ilk peygamberle başlar insanın ilim yolculuğu. Allah Teâlâ, Hz. Âdem'e bütün eşyaların ismini öğretir. El-Âlim olan Allah'tan öğrendiklerini, öğretendir Hz. Âdem. İlk talebeleri, ailesidir. Habil, öğrenmeye ve amel etmeye isteklidir. Kabil ise tam tersidir, öğrendiklerini uygulamaz heva ve hevesinin peşine düşer. Bu iki talebenin ilk imtihanı çetindir. Kurbanı kabul olmayan, ilim ve hikmetten nasipsiz Kabil, kardeşi Habil'i öldürür. Öldürdüğü kardeşinin cesedini ne yapacağını ise bir kargadan öğrenir.

İnsanlık tarihi, peygamberlerin getirdiği vahiy pınarından beslenip ilmi kendilerine rehber edinen Hak yolunun yolculuğuyla, istikametten ayrılan batıl taraftarlarının mücadelesinden ibarettir aslında. Bu mücadelede hak ve hakikati öğretmede Âdemoğullarına yol gösteren Peygamberlerin en son halkası Hz. Muhammed (s.a.s.)'dir.

Cehaletin, yaşanılan çağın adı olacak kadar yoğunlaştığı bir dönemde, "OKU!" emriyle görevlendirilir Hz. Muhammed (s.a.s.). Hira, ilk mektep olur ona. Allah, son peygamberi Hz. Muhammed vasıtasıyla bütün insanlığa Kur'an'ı, hikmeti, kalemle yazmayı velhasıl bütün bilmediklerini öğretecektir. Bu yüzdendir ki "Ben muallim olarak gönderildim."¹ buyururken

1 Dârimî, Mukaddime, 32.

ilahi vahyi, bütün insanlığa öğretmekle görevli olduğu gerçeğini vurgular Kutlu Nebi.

İlim öyle güçlü bir silahtır ki zalim ve cahillerin korkulu rüyasıdır âdeta. Zira ilim ve hikmetle bilinçlenen zihin ve yüreklerin işgal edilmesi kolay değildir elbet. Bu sebeple olsa gerek, “Kalk ve uyar!” emriyle başlar ilk davet. İlahi çağrı rahatsız eder merhametten yoksun karanlık zihniyeti. Çünkü putlarla doldurulan ilk mescit olan Kâbe'nin ilimle buluşması sonlarını getirecektir. Dolayısıyla yaklaştırmazlar Kutlu Nebi'yi Mescid-i Haram'a.

Dârüerkam, insanlığın en seçkin muallimine ikinci mektep olur. Cehaletin karanlıklarından vahyin ve ilmin aydınlığına koşanlar, hayat bulurlar Dârüerkam'da. Bu evin öğrencileri, öğrendikleriyle diğer insanları da diriltmek için olanca güçleriyle gayret ederler. İlahi davet tüm insanlığa ulaşsın ve fethedilmeyen yürek kalmasın diye yeni mekânlar ve imkânlar ararlar. Bu arayışın rotası bazen Taif olur bazen Habeşistan.

Elbette hedef, insanlığın ilk mabedi, tevhidin öğretmeni Hz. İbrahim ve başarılı öğrenci Hz. İsmail'in temelleri üzerine inşa ettikleri, vahyin, ilmin ve tevhidin merkezi Mescid-i Haram'dır, Kâbe'dir. Gaye ve gayret cehaletin son bulup ilmin mabetle yeniden buluşturulmasıdır.

Bu kutlu günü sahabe özlemlerle beklemektedir. Bu hasreti sona erdiren yiğit sahabi ve o tarihi an, şöyle anlatılır kitaplarımızda:

“Bedenen oldukça zayıf, çelimsiz biriydi. Arkasında onu himaye edecek bir kabilesi de yoktu. Ancak, cesaret ve iman sahibiydi. Allah Resûlü'nden sonra, Kâbe'de Kur'an'ı yüksek sesle okuma cesareti gösteren ilk kişi o olmuştu. Bu zat, Hz. Peygamber'in dostu Abdullah b. Mes'ûd'dan başkası değildi. İslam'la müşerref olduğu sıralarda Müslümanlar Hz. Peygam-

ber ile birlikte açıktan açığa ibadet edemiyor, istedikleri yerde yüksek sesle Kur'an okuyamıyorlardı.

Böyle zor bir ortamda bir gün Resûlullah'ın ashabı toplanmış, 'Vallahi! Kureyşliler Kur'an'ın sesli bir şekilde okunduğunu henüz duymadılar. Kur'an'ı onlara kim duyurabilir?' diye konuşuyorlardı. Abdullah, 'Ben!' dedi. Sahabiler, 'Senin akıbetinden korkarız. Biz, eğer onlar eziyet ederlerse kendini koruyacak, kabilesi olan birinin bunu yapmasını isteriz.' dediler. 'Müsaade edin, Allah beni korur.' diye ısrar etti Abdullah. Kuşluk vakti Kâbe'ye gitti. Kureyşliler, topluca oturuyorlardı. Ayağa kalktı ve yüksek bir sesle besmele çekerek Rahmân suresini okumaya başladı. الرَّحْمٰنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْاِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ 'Kur'an'ı, Rahmân öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti.'²

Onu duyan Kureyşliler şaşırdılar ve dikkatle dinlediler. Birbirlerine Abdullah'ın künyesini kullanarak, 'İbn Ümmü Abd ne diyor?' diye hayretle sordular. Sonra içlerinden biri, 'Muhammed'e gelen Kur'an'dan bir bölüm okuyor.' dedi. Hemen yerlerinden kalkıp ona doğru yürümeye başladılar. O, aşkla Kur'an okumaya devam ediyordu. Yanına varınca, her biri bir taraftan vurmaya başladılar. Onlar vuruyor, o ise durmaksızın iman gücüyle Kelamullah'ı okuyordu. Ta ki tüm bedeni yaranıp kanayınca ve takati tükeninceye kadar okudu. Zalimler zulümlerine yiğit sahabi Abdullah b. Mes'ûd yığılıp kalıncaya kadar devam ettiler. Biraz sonra kendine gelen Abdullah, yüzü gözü kan içinde arkadaşlarının yanına gitti. Sahabiler, 'İşte biz, başına böyle bir şeyin gelmesinden korkuyorduk.' dediler. Abdullah, 'Allah düşmanları, benim gözümde şu andakinden daha zayıf olmadı! İsterseniz yarın yine gelir aynısını yaparım.' dedi.³

Abdullah b. Mes'ûd'un bu cesur tavrı, cahiliye zihniyetine, batıla vurulan büyük bir darbe oldu. Öyle bir darbe ki maz-

2 Rahmân, 55/1-4.

3 İbn Hişâm, *Şiret*, II, 156; *Hadislerle İslam*, III, 341.

lumlara, Müslümanlara Mekke'yi yaşanmaz kılanların yaptıkları işkencelerin ve boykotların son bulacağıının habercisiydi âdeta.

Elbette bu zulümler inananları yıldırmadı bilakis imanlarını perçinledi. Tüm güçleriyle Vahyin yeni yüreklere hayat vermesi için tebliğe devam ettiler. Yesrib'den gelenlerle bir çadırdaki buluştular. Seneye buluşmak üzere sözleştiler. Bir sonraki yıl daha kalabalık geldiler ve kendilerine Kur'an'ı öğretecek bir muallim istediler. Hz. Peygamber Dârülerkam'ın en has talebesi, ilim sevdalısı Mus'ab b. Umeyr'i muallim olarak onlarla birlikte gönderdi.

Hz. Mus'ab Kur'an bilgisiyile Yesrib'i Medine yapmak için gece gündüz demeden çalıştı. Çalınmadık kapı, ziyaret edilmedik kimse kalmadı. Ve Yesrib artık İslam'ın şehri olmaya adaydı. Daha sonra Kâbe'yi yeniden tevhidin aslına döndürmek adına Yesrib'e hicret izni çıktı. Yesrib'i Kur'an'ın nuruyla tanıştıran başarılı muallim Hz. Mus'ab'ın gayretleri, meyvesini vermişti.

Ashabın ardından Hz. Peygamber ve yol arkadaşı Hz. Ebu Bekir yaşlı gözlerle veda ederlerken baba ocaklarına, geri gelip tevhidi hâkim kılacaklarına dair sözleştiler.

Kuba günlerdir bekliyordu insanlığın kutlu muallimini. Bu bekleyiş ki küfrün karanlıklarından, vahyin ve ilmin aydınlığına hasret kalmış yüreklerin bekleyişiydi. Bu geliş Kur'an'ın getirdiği ilmin aydınlığında kurulacak bir medeniyetin ayak sesiydi.

Kuba'da mescit yapılana kadar Sa'd b. Hayseme'nin evinde kurulur ilim halkası. Kutlu Nebi'nin dilinden dökülenler, yaşamak ve yaşatmak adına pür dikkat dinlenir. Sonra Peygamberimizin de bizzat gayretleriyle "takva" üzerine ilk mescit inşa edilir. İlim meclisi kurulur, Kur'an bülbülleri yetişir bu mecliste. Kutlu öğretmen, bu güzel karyeye haftada bir ders vermeye ve ders dinlemeye gelecektir ömrünün sonuna kadar.

Böylece mabet ile mektep yüzyıllar sonra yeniden bir araya gelir hiç ayrılmamak üzere.

Yesrib hasretle beklemektedir Allah Resül'ünü. Yesrib'i Medine yapmak için yola revan olurlar. Yolda Ranuna Vadisi'nde ilk cuma namazı kılınır. "Ey insanlar!" nidasıyla hutbeye başlayan insanlığın aziz öğretmeni, fertten topluma, toplumdan devlete, devletten ümmete, ümmetten tüm insanlığa hayat verecek kitlesel ve evrensel bir ilim/davet hareketini başlatır.

Ve Yesrib'de diriliş günleri başlar. Hayatın kalbi olacak mescidin inşa süreci boyunca Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin evi Hz. Peygamber'e konak olur. Kuba Mescidi'nde olduğu gibi Mescid-i Nebevi'nin yapımında da Kutlu Nebi, omzunda kerpiç taşır.

Mescid-i Nebi üç temel yapıdan müteşekkildir: Mabet (ibadet-Cami), mektep (İlim- Hikmet- Ashab-ı Suffe) ve Hane-i Saadet (Hayat-Aile). Bir Müslüman için de ömrünü mamur hâle getirecek şeyler bunlar değil midir? İlim, ibadet, hikmet.

Ashab-ı Suffe, mescidin gölgesinde ilim ve hikmet yolunda hayatlarını vakfedenlerdir. İslam'ın sistemli ilk medresesinin, ilk üniversitesinin seçkin öğrencileridir. İlim hayatımızın temel kaynağı olan Kur'an ve Hz. Peygamber'imizin öğretmenliğinde yetişen ilim deryalandır onlar.

Bu nebevi medresenin öğrencileri bazen 400 sayısına kadar ulaşırdı. Ashab-ı Suffe'nin güzide talebelerinden bazıları: Abdullah b. Ömer, Ebu Hureyre, Abdullah b. Mes'ûd, Ebu Zer, Huzeyfe b. Yeman, Selman-ı Farisî, Ukbe b. Âmir, Bilal-i Habeşî...

Kadın ve erkek, her ikisi de vahye muhatap kılman yer yüzünün şerefli halifesiydiler. Birlikte imar edecekleri bir medeniyette kadınların eğitiminin ihmal edilmesi düşünülemezdi. Dolayısıyla onlara ayrılmış özel bir mekân da vardı: Suffetü'n-Nisa. Burada kadınlar da tıpkı erkekler gibi hem namaza devam etmişler hem de Peygamber Efendimiz ve eşle-

rinden ilim tahsil etmiş, karşılaştıkları sorunların çözümünü öğrenmişlerdir.

Suffe, İslam'ı bütün insanlığa ulaştıracak ilim sahibi davetçilerin yetiştiği bir okul; devlet yönetiminde yer alacakların eğitildiği bir mekân olmuştur. Kendilerine İslam'ı öğretecek öğretmenler isteyen kabileye, Ashab-ı Suffe'den 70 tane hafızı gönderen Hz. Peygamber, onların şehadet haberlerine çok üzül-müş, bir ay boyunca hafız sahabileri şehit edenler için kunut okumuştur.

Mescid-i Nebevi mektebinde yetişen bu yıldızlar, ilimle, hikmetle ve kulluk şuuruyla Yesrib'i Medine'ye, cahiliye dev-rini asr-ı saadete çevirdiler. Canlarından aziz bildikleri Kutlu Nebi'nin dizinin dibinde hayat sürmek yerine bindiler atlarına, sürdüler uzak diyarlara. Tek gayeleri; İslam medeniyetinin temelleri üzerine yeni bir dünya kurmaktı. Bu hedefle ter döktüler, gözyaşı döktüler, can verdiler ama yılmadılar, istikametten ayrılmadılar.

Kendilerine emanet olarak bırakılan Kur'an ve sünnetin rehberliğinde ve ilmin ışığında şehirler, ülkeler fethederken aynı zamanda o diyarlarda gönüller de fethettiler. Ve bu çorak gönülleri İslam'la yeşerttiler. İnsanlara ve insanlığa ab-ı hayat oldular.

Dünyanın dört tarafında İslam'ın ve ilmin kandilini yaktılar. Bu kandilin merkezi de hep camiler oldu. İslam medeniyetinin yeni şubeleri de cami merkezli kuruldu. Kayrevan'da, Endülüs'te, Fergana'da, Kudüs'te, Urumçi'de, Kahire'de, Ace'de, Bağdat'ta, Şam'da ve Anadolu'da cami merkezli ilim, hikmet ve kulluk şuuruyla devasa bir medeniyet inşa ettiler.

Bu devasa medeniyetin yıllarca hadimi olan bu aziz millet, merkezinde cami olan ilim, hikmet ve irfanı yüceltti. Nizamiye, Enderun, Sahn-ı Seman, Süleymaniye gibi nice ilim, hikmet ve irfan merkezleri oluşturdu. Bu güzide mekânlardan milletimize

rehberlik eden, hak ve hakikati öğreten, ilim ve irfan ehli nice öncü âlimler yetişti.

Mihrap merkezli bir imam-hatip, reisülkurra bir Kur'an sevdalısı Gönenli Mehmet Efendi. Maddi ve manevi kıtlığın hüküm sürdüğü yıllarda adeta ayaklı bir vakıf olarak ilme ve ilim erbabına adanmış bir ömürdü.

İnanç, ilim ve ahlak üzerine kurulu bir hayat süren, camiye hayatının merkezine alan bir imam-hatip, yaşadığı dönemin seçkin bir Kur'an hadimi, Reisülkurra Hendekli Hafız Abdurrahman Gürses Hoca.

Hayatı boyunca öğrenmekten ve öğretmekten geri durmayan bir din görevlisi. Yumuşak huylu, şefkatli, yardımsever, misafirperver, cömert, kararlı ve sabırlı âlim, Mehmet Rüştü Âşıkkutlu.

İnsan eğitimini esas almış, cemaate değil cemiyete insan yetiştirmeyi hedeflemiş, kendisini insanların gönül dünyalarının zenginleştirmesine adanmış kâmil bir insan, bir din görevlisi; ülkemizin ekonomik, kültürel ve sosyal yönden kalkınmasına öncülük ederek yeni bir dünya idealini gelecek nesillere aktaran bir dava adamı Mehmet Zahit Kotku.

Cenab-ı Hakk'ın "Oku!" emrine sıkı sıkıya bağlanmış, ömrünü İslam'ı öğrenmeye ve öğretmeye adanmış, öğrencilerini evlatlarından ayırt etmeden onların yetişmesi için var gücüyle çalışan bir gönül insanı, camiye hayatının merkezine almış, mabet ile mektebi cem etmiş bir din görevlisi Ekrem Doğanay Hoca.

İlmi ve irfanı en güzel bir üslupla sunan, vaaz ve irşattaki başansı sebebiyle "Sultanü'l-Vaizin" olarak tanınan, vaiz ve hatipler için rol model olan öncü bir âlim Tahir Büyükkörükçü.

Ve daha niceleri... Camiyi ilim, hikmet ve kulluk şuuruyla bir mektep haline getirip biz din görevlileri için öncü, örnek ve önder oldu.

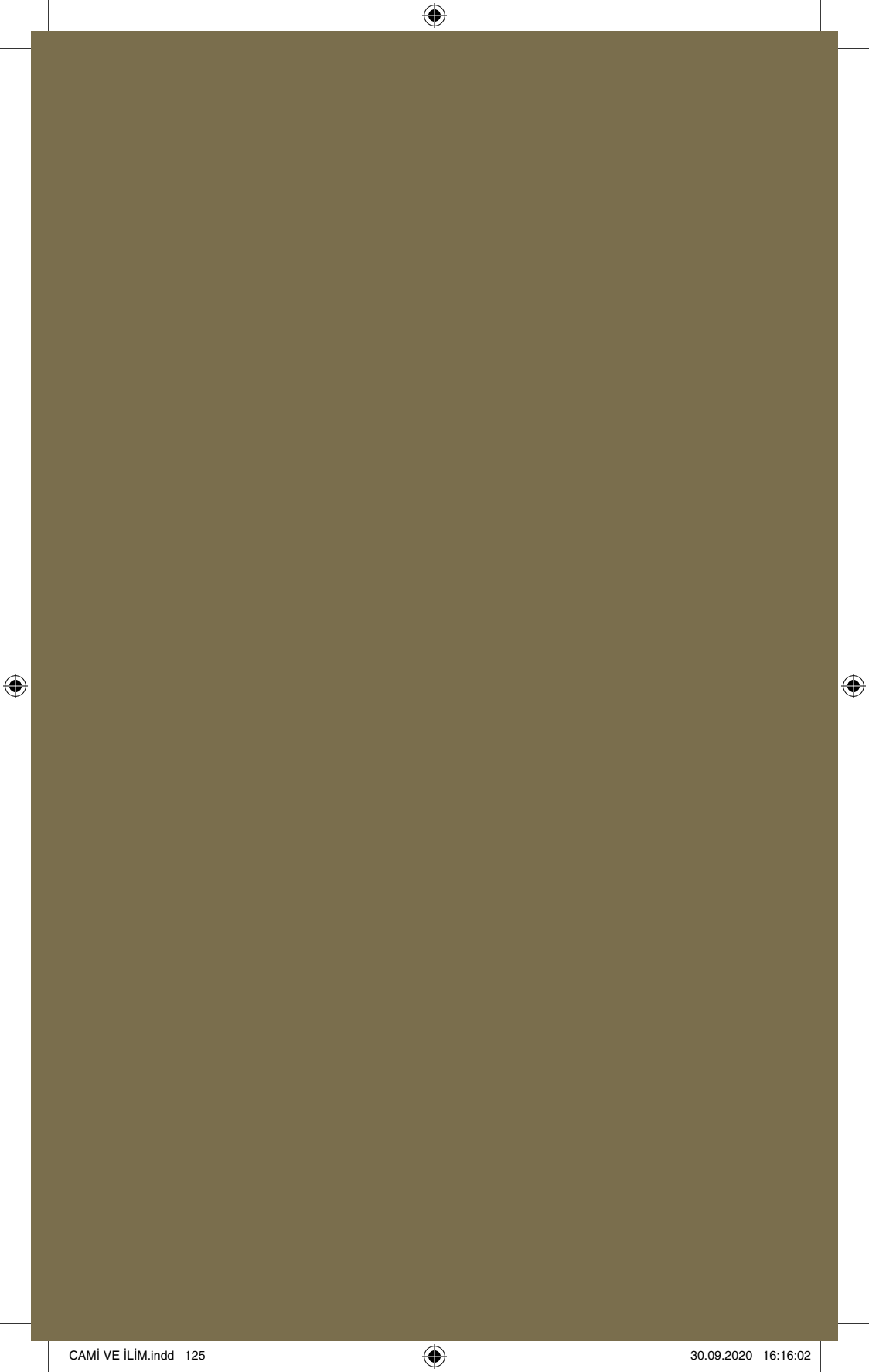

Diyanet İşleri Başkanlığımız uhdesinde olan camilerimiz, ilim, ibadet ve hikmet merkezli bir dini hayatın inşası yolunda çok önemli bir misyon icra etmektedir. Bayram, cuma, teravîh ve beş vakit namazın cemaat halinde eda edildiği mekânlar olması sebebiyle ibadet hayatımızı; minber ve kürsüsünden yükselen hikmet dolu vaaz ve hutbelerle gönül dünyamızı mamur hâle getiren mukaddes mekânlardır camilerimiz. Cami gölgesinde Allah'ın kitabıyla tanıştığımız yaz kursları, hafızlık kursları, kadınlara yönelik Kur'an kursları ve yetişkin erkeklere yönelik cami dersleriyle ilim dünyamız mamur hâle gelmektedir.

Camilerimizde açılan bu kurslar, ilim, hikmet ve şuur sahibi inançlı bir neslin yetiştirilmesine önemli bir katkı sağlamaktadır. Başkanlığımıza bağlı olarak açılan yaz kurslarımızda 3 milyona yakın çocuğumuz, gencimiz Kur'an öğrenmenin yanında Temel Dini Bilgiler eğitimi de almaktadır. Ayrıca yıl boyu farklı zamanlarda düzenlenen çeşitli yaş gruplarına yönelik Kur'an kursları ve cami dersleri halkalarında on binlerce insanımız Kur'an ve temel dini bilgiler eğitimi almaktadır. Bu kursların büyük bir kısmı ya cami müstemilatında ya da minare gölgesinde yer alan kurslardır.

Yukandaki veriler kapsamında camilerimiz, gölgesinde ve müstemilatında yer alan yüzlerce Kur'an kursu ile ilim, ibadet ve hikmet merkezleri haline gelme noktasında önemli mesafeler kat etmektedir. Bu hususta Hz. Peygamber'in varisleri makamında, Ashab-ı Suffe kıvamında ve öncü âlimlerin yolunda aşkla, heyecanla görevlerini deruhte eden her kademe ve unvandaki din görevlilerimiz, hademe-i hayratın gayret ve çabaları, her türlü takdirin fevkindedir.

Camiyi hayatının merkezine koyan, ilim ve hikmet ile cemaatine rehberlik eden hademe-i hayrata selam olsun...

Camilerdeki hadis dersleri Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde ilk örnekleri görülen ve sonraki yüzyıllarda müslümanlar tarafından hiç terk edilmeyen güzel bir ilim tahsili geleneğidir. On beş asırlık İslam tarihi boyunca kimi zaman başka kurumların ortaya çıkması sebebiyle camiler geri planda kalmış gibi görünse de tarihin hiçbir döneminde bu mukaddes mekânlar Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin okutulduğu meclislerden mahrum kalmamıştır.

Hadis Eğitim Öğretiminde Camilerin Yeri

Prof. Dr. Halit ÖZKAN

Kırklareli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

İslam tarihinin ilk döneminden beri Müslümanların ilim tahsil ettikleri mekânların başında daima camiler olmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Mescid-i Nebevi'de başlattığı camilerde ilim halkası oluşturma geleneği tarihin hiçbir döneminde terk edilmemiştir. Devletler ve coğrafyalar değişmesine ve tarihî süreç içinde birçok farklı eğitim öğretim kurumu ortaya çıkmasına rağmen camiler, müslümanlar için ibadetle ilim tahsilinin birleştirildiği başlıca mekanlar olarak görülmüştür. Bunda elbette ilim tahsilinin bir ibadet aşkıyla yapılmasının da etkisi büyüktür.

İlim tahsilinde camilerin en fazla öne çıktığı zaman ve mekânlardan birisi Memlûkler döneminde Kahire'dir. Bütün İslam tarihi boyunca olduğu gibi bu dönemde de camilerde en çok rağbet gören dersler fıkıhla birlikte hadis dersleridir. Hatta hadis derslerinin uzman olmayanlara da zaman zaman hitap ettiği düşünülürse bu konuda hadisin fıkıhtan bile önde olduğu söylenebilir. Bu sebeple hadis alimleri kendilerine uygun bir mekân buldukları camilerde rivayet hakkına sahip oldukları hadis kitaplarını isteyen herkese okutmuşlardır.

Kahire'de camilerdeki hadis derslerinin zirve yaptığı dönem ise hicri 9./miladi 15. asırdır. Dokuzuncu asırda Kahire'de birçok medrese vardı ve bunlarda hadis okutuluyordu, ancak en az bunlar kadar yaygın biçimde camilerde de hadis dersi yapı-

lıyordu. Bu dönemde Kahire'deki camilerin sayısı 130'dan aşağı değildi.¹ Bunlara mahalle mescitleri de eklendiğinde ortaya çok daha büyük bir sayı çıkıyordu ve bu mekanların neredeyse tamamı ders için kullanılıyordu.

Varlıklı müslümanlar tarafından çok rağbet gören bir hayır faaliyeti olarak vakıf müessesesi, camilerdeki hadis derslerini olumlu etkilemiştir. Camilerdeki hadis dersleri çoğu zaman bu camilerin bağlı olduğu vakıflar tarafından destekleniyordu. Böylece birçok hadis hocası bir yandan kendi birikimini insanlara sunma imkanı kazanırken bir yandan da geçimini sağlayabiliyordu. Bazı camilerde yıl boyu süren bu dersler bazı camilerde üç aylar ve özellikle ramazanlarda geçerli oluyordu. Bu aylarda *Sahih-i Buhârî* gibi meşhur kitapların hadisle meşguliyeti uzmanlık derecesinde olmayan halka okunması amacıyla ihdas edilen hadis şeyhliği ve okuyuculuğu kadroları vardı. Bazı hadis alimleri ise bu tür maddi imkanlara ve kadrolara rağbet etmeksizin camilerde halka veya yakın çevrelerindeki öğrencilerine hadis okutmayı tercih ediyorlardı. Hatta aslında bütün bir İslam tarihi boyunca bu türden, herhangi bir kadroya bağlı olmaksızın camilerde yapılan dersler kadrolu derslere göre daha yaygın olmuştur.

Camide hadis derslerinin zirve noktasına ulaştığı dokuzuncu/on beşinci asır Kahire'sindeki dersleri ana hatlarıyla aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür: Caminin vakfiyesine uygun biçimde kadroya atanmış hocaların yaptığı yeri, zamanı ve konusu belirlenmiş hadis dersleri, hocaların talebelerine uzun yıllar boyunca hadis yazdırdıkları imla meclisleri, şehir dışından gelen misafir hocaların hadis dersleri, bir hadis hocasının vakfiyeye yahut kadroya bağlı olmaksızın kendiliğinden yaptığı hadis dersleri, Kur'an'ın hadis rivayetleri üzerinden tefsir edildiği haftalık sohbetler anlamında miâdlar, mübarek

1 Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hitat ve'l-âsâr (el-Hitatu'l-Makriziyye)*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.] (Kahire 1270'den ofset), II, 245.

sayılan dönemlerde meşhur kitapların baştan sona okunduğu hatim meclisleri. Bunlardan bazılarının sadece camilere mahsus olmadığı, medrese, hankah ve alimlerin evleri gibi mekanlarda da yapılabildiği unutulmamalıdır.

Bir caminin vakfiyesinde o camide hadis dersi okunması şart koşulmuş olursa bunun ayrıntıları da çoğu zaman yazılırdı. Yani camide hadis dersi yapacak hocanın hangi özelliklere sahip olması gerektiği, okunacak kitaplar, derslerin yapılacağı günler, hocaya ve gerekiyorsa talebelere verilecek ücret ve burslar vakfiyelerde kaydedilirdi. Hatta bunlar o kadar standartlaşmıştı ki dönemin resmi evrak ve formlarını içeren ve şurût kitapları adı verilen eserlerde cami vakfiyesindeki hadis dersleri için hazır formlar bile zikredilmiştir.²

Medreselerde müderrislik yapmaya hak kazandığı halde henüz atanmamış olan bir hadis âlimi yahut hocası, derslerini genellikle evinde veya bir camide yapardı. Bu gibi derslerin sonunda hoca, isterse öğrencilerine icazet verebilirdi, zira geleneğe göre bir hocanın hadis icazeti vermesi için bir kadroya atanmış olması gerekmiyordu. Camilerde, dersin sonunda icazet vermeyi gerektirmeyen hadis dersleri de çok yaygındı. Bunlar için dersten çok kıraat terimi kullanılırdı. Hocalık hayatına yeni başlayan bir muhaddis için bu tür kıraatların yapıldığı cami dersleri bir yandan da hocalık yolunda tecrübe kazanma ortamlarıydı. Camilerdeki hadis kıraat meclislerine her kesimden insanlar dinleyici olarak katılabilirdi. Bu yüzden, uzmanına hitap eden eserlerden ziyade çok büyük şöhret bulmuş kitaplar bu derslerde tercih edilirdi. Dolayısıyla camilerdeki hadis derslerine en çok konu olan kitaplar her zaman *Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim* gibi eserler olmuştur.³

2 Msl. bk. Minhâcî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Cevâhiru'l-ukûd ve muînü'l-kudât ve'l-muvakki'in ve's-şühûd*, nşr. Müsad Abdülhamid Muhammed Sadenî, Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1996, I, 263.

3 İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*, Beyrut 1406/1986, VIII, 93, IX, 229; Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdür-

İmla Dersleri

İmla dersleri, hadis hocasının talebelerine hadisleri yazdırmak suretiyle rivayet ettiği meclisler anlamına gelir. Erken örnekleri sahabe döneminde görülen⁴ imla dersleri hadis tarihi açısından çok önemli bir gelenektir.⁵ İmla yoluyla rivayet en sağlam hadis öğrenme yöntemi sayılıyordu, zira hadisler hocadan işitiliyor, yazılıyor ve karşılaştırılıp kontrol edilmiş oluyordu.⁶

İmla derslerine istisnaları olmakla birlikte dileyen herkes katılabilirdi. Medrese ve darulhadisler gibi hadis rivayetinin daha uzmanına hitap edecek tarzda gerçekleştirildiği yerler haricinde hadis âlimlerinin halkla buluştukları en önemli ortamlar imla dersleriydi. Dolayısıyla imla dersleri İslam toplumunun hadis bilgisinin canlı tutulduğu başlıca ortamlardan birisiydi.

İmla dersleri büyük ilgi gördüğü için çoğu zaman geniş mekânları olan yerlerde yapılırdı. Cuma namazlarının kılındığı büyük camiler⁷ ve geniş avluları olan medreseler bu derslerin

rahmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Dâru Mek-tebeti'l-hayât, Beyrut, ts., IX, 194-195.

- 4 Sahabeden Vâsile b. Eska'nın imlâ dersleri yaptığı bilinmektedir, bk. Hatib el-Bağdâdî, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatib, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1991, II, 56; Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takribi'n-Nevâvi'*, nşr. Ahmed Ömer Haşim, Daru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1996, II, 122.
- 5 Sem'ânî, başlangıcından VI./XII. yüzyıla kadar bu büyük geleneği yaşatan alimlerin listesini vermektedir, bk. Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed et-Temîmî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1981, s. 12-24.
- 6 Hatib Bağdâdî, *Câmi'*, II, 56; Sem'ânî, *Edebü'l-implâ*, s. 8, 10; Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, *et-Takrib ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Salah Muhammed Muhammed Avida, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1987, s. 85; Sehâvî, *Fethü'l-muğîs şerhu Elfiyyeti'l-hadis*, nşr. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, Kahire 2003, III, 248; Süyûtî, *Tedrib*, II, 122.
- 7 Sem'ânî, *Edebü'l-implâ*, s. 42.

ideal mekânıydı. Haftada bir gün yapılacak dersler için genellikle cuma namazı sonrası veya salı günleri tercih edilirdi. Bu dersler, dinleyiciyi yormamak maksadıyla haftada bir defa yapılır, iki defa yapmak isteyenlere de müsaade edilmekle birlikte bu durum pek hoş karşılanmazdı. Bu ders aynı zamanda hoca için de zor olduğundan, birçok hadis hocası doğal olarak haftada bir gün yapmayı tercih etmiştir.⁸ Hocalar hadis yazdıracakları günü önceden ilan ederler ve dersi çok uzun tutmazlardı.⁹

İmla dersleri bütün İslam tarihi boyunca en fazla katılımın olduğu derslerdir. Rivayetlere bakılacak olursa bazı imla derslerine kırk bin, bazılarında iki yüz bin kişi katılmıştır.¹⁰ Bu kadar büyük kalabalıkların katıldığı imla dersleri bayram namazlarının kılındığı açık alanlarda yapılırdı. Katılımın on binleri olmasa da binleri veya yüzleri bulduğu dersler ise genellikle camilerde gerçekleştirilirdi. Talebe sayısı kalabalık olduğu zaman hocanın sesinin erişmediği yerlerde onun söylediklerini aktarmak için müstemlî veya mübelliğ denilen görevliler bulunurdu.¹¹ Müstemlîlerin piri, Veda haccında Hz. Peygamber'in hutbesini insanlara aktaran Hz. Ali'ydi.¹² Müstemlî aynı zamanda hadis dersine usulünce başlangıç yapılmasını ve gerekli teknik bilgilerin kaydedilmesini sağlamakta görevliydi. Hoca herkesin görebileceği yüksek bir yere oturur, müstemlî mecliste sükuneti sağlar, bir miktar Kur'an okur veya güzel sesli bir hafıza okuturdu.¹³ Ardından euzü besmele çekip salavat getirir,

8 Hatib Bağdâdî, *Câmi'*, II, 62.

9 Hatib Bağdâdî, *Câmi'*, II, 180; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 66.

10 Rivayete göre Basralı meşhur hadis hafızı Ebu Müslim el-Keccî'nin (ö. 292/904) imlâ meclisinde dinlemek için gelenler hariç hadisleri yazanların sayısı 40.000 civarındadır. Bk. Süyûtî, *Tedrib*, II, 122.

11 Hatib Bağdâdî, *Câmi'*, II, 79; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 84-97.

12 Ebû Davud, *Menâsik*, 72.

13 Burada umumiyetle Alâ suresi okunurdu, zira bu suredeki "Sana okutacağız ve Allah dilemedikçe unutmayacaksın"; "O halde öğüt fayda verirse öğüt ver"; "Bunlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır" ayetlerinde geçen "okutacağız", "öğüt ver" ve "kitaplar" gibi

hoca hakkında övgü ve saygı ifadeleri kullanarak onu meclistekilere tanıtır ve hadisleri imlaya başlayabilmesi maksadıyla ilk soruyu sorardı. Bu arada olup biten her şey kayda geçirildiği için imla dersleriyle ilgili kayıtlar hadis eğitim tarihi açısından da büyük önem taşır. Müstemlînin esas görevi hocanın rivayet ettiği hadisleri meclisteki herkese duyurmaktır. Çok kalabalık meclislerde birden fazla müstemlî görevlendirilirdi. Bu işi yapabilmek de herkesin harcı olmadığından, müstemlîler hadis ilminden anlayan kişiler arasından seçilirdi.¹⁴

İmla dersleri hem camideki herkese hitap eden hem de uzmanlarının anlayacağı dilden konuşabilen hocalar tarafından verildi. Bu hocaların yakın çevresinde hadisten anlayan uzman talebeler otururdu. Onlar hocanın hadis hakkında yaptığı bütün açıklamaları kaydederlerdi, geniş çevredeki halkın ise dinlemek dışında bir yükümlülüğü yoktu. İmla derslerinde ele alınan bir hadis bütün yönleriyle incelendiğinden, bu dersler en öğretici hadis ortamlarıydı.¹⁵ Derste hadisle ilgili bütün ayrıntılar konuşulduğundan, imla dersleri aynı zamanda çok geniş süreçlere yayılırdı. Bazen bir kitabın hadislerinin imla dersi yoluyla incelenmesi yıllar sürebilirdi. Mesela meşhur muhaddis İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) imla dersleri toplamda bin yüz elli hafta devam etmiştir.¹⁶ Derslerin sonunda yazılanlar ya bizzat hoca yahut onun görevlendirdiği uzman talebeler tarafından kontrol edildiği için imla yoluyla alınmış hadisler en güvenilir hadisler olurdu. Kontrol işlemine mukabele adı

kelimeler ile imlâ arasında alaka kuruluyordu, bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, III, 254.

14 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 60, 80-85; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 90, 93; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; Süyûtî, *Tedrib*, II, 123.

15 Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, III, 248-249.

16 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk*, Mektebetü'l-Külliyyati'l-Ezheriyye, Kahire, ts., s. 221; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 521-523.

verilirdi. Katılımın fazla olduğu derslerde birçok hoca kontrol için kıdemli talebelerinden yardım almıştır.¹⁷

İmla dersleri dar katımlı meclislerde yapıldığı zaman hocanın işi nisbeten daha kolaydı. Ancak geniş halk kesimlerinin katıldığı imla dersleri hocayı çok daha fazla zorluyordu. Zira bu meclislerde bir yandan uzmanlara bir yandan da hadislerle doğrudan ilgili olmayanlara hitap ediliyordu. Bu sebeple seçilen hadislerin muhtevaları ve sıhhat durumlarına dikkat etmek ve hadisleri herkesin anlayabileceği şekilde açıklamak gerekiyordu. Hadislerin teknik yönü uzmanlarını ilgilendirdiği halde muhtevaları herkesi ilgilendirdiğinden hadis seçiminde dikkatli davranmak gerekiyordu. Herkesin kolayca anlayamayacağı meselelere girilmemesi, inançla ilgili rivayetlere, anlaşılmasında güçlük bulunan hadislerle, fitne çıkmasına sebep olacak konulara, ibadetlerde gevşekliğe sebep olacak türden rivayetlere yer verilmemesi bekleniyordu.¹⁸ Bazen de imla derslerinde güncel meselelerin dikkatli bir dille ele alındığı oluyordu. Kuraklık, fiyat artışı, yolsuzluk gibi konularda âlimler halkın şikayetlerini imla dersleri vasıtasıyla dile getiriyorlardı. Ayrıca talebenin dikkatini daima canlı tutmak maksadıyla hocanın iyi bir eğitimci olması da tercih sebebiydi. Dolayısıyla imla dersleri ancak mükemmel hocaların harcıydı. Böylesine kabiliyetli ve ehil hocalar her zaman bulunamadığı için cami ve medreselerde imla derslerinin kesintiye uğraması hiç de az karşılaşılan bir durum değildi.

Miâdlar

Miâd terimi haftanın belirli günlerinde cami, medrese, zaviye gibi kurumlarda yapılan halka açık dersler demektir. Memlûkler döneminde çok örneği görülen bu dersin aynı zamanda maaşlı bir kadrosu vardır ve bunu yerine getiren hocaya

17 Bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, III, 271.

18 Hatîb Bağdâdî, *Câmî'*, II, 147, 150, 166; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 59.

Şeyhu'l-miâd denir.¹⁹ Miâdlar bir tür vaaz ve sohbet dersidir, ancak bunu sıradan sohbet ve vaazdan ayıran yönü, çoğu zaman miâdlarda belirli bir eserin takip edilmesidir. Bu eser de genellikle bir tefsir kitabı olur ve şeyhu'l-miâd tarafından bu kitap, hadisler esas alınarak açıklanır. Dolayısıyla camilerdeki miâd derslerini rivayet tefsiri okuması olarak değerlendirmek mümkündür. Bu meclisler bazen haftada birden fazla yapılırdı, yani günümüzde alışık olduğumuz türden bir Cuma vaazından farklı bir yönü vardı.²⁰ Dolayısıyla bu işi yapacak hocaların da tefsir, hadis hatta yerine göre fıkıh bilmesi gerekiyordu.²¹ Başka bir deyişle miâdlar tefsir ve hadis ilimlerinin en önemli buluşma noktalarından birisiydi ve bunu hakkıyla yapabilen hocalara büyük bir birikim kazandırıyordu.²²

Özellikle üç aylarda yoğunlaşan²³ miâdlar için çoğu zaman üç kişi görevlendirilirdi. İlk görevli miâd şeyhi yani sohbet veya vaazı gerçekleştiren kişiydi. İkincisi, dersin öncesinde Kur'an-ı Kerim okuyan, o gün hocanın üzerine konuşacak olduğu tefsir ve hadis metnini yüksek sesle okuyup insanlara duyuran ve dersin sonunda dua etmekle görevli olan okuyucuydu. Son görevli ise dersin sonunda Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında övgü içeren şiir, methiye vb. okuyan kişiydi.²⁴

19 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 109, 162-164, 319, V, 310, VI, 153, VII, 242, IX, 171, VIII, 174.

20 Sultan Nâsir Hasan medresesindeki miâd biri cuma namazından sonra olmak üzere haftada dört gün gerçekleştiriliyordu. Bk. Hârisî, Hüveydâ (nşr.), *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalavun alâ medresetihî bi'r-Remliyye*, eş-Şeriketü'l-müttehîde, Beyrut 2001, s. 155.

21 Bk. Hârisî, *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsir*, s. 15.

22 Bk. Makrizî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1973, XI, 815-816; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 233.

23 Örnekler için bk. Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhâneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan, *Unvânü'z-zamân bi terâcimi's-şüyûh ve'l-akrân*, nşr. Hasan Habêşî, Kahire 1430/2009, I, 46, III, 26; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 150, II, 11, V, 15, VII, 242, XI, 134.

24 Bir örnek için bk. Hârisî, *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsir*, s. 155-156.

Sonuç itibarıyla camilerdeki hadis dersleri Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde ilk örnekleri görülen ve sonraki yüzyıllarda müslümanlar tarafından hiç terk edilmeyen güzel bir ilim tahsili geleneğidir. On beş asırlık İslam tarihi boyunca kimi zaman başka kurumların ortaya çıkması sebebiyle camiler geri planda kalmış gibi görünse de tarihin hiçbir döneminde bu mukaddes mekânlar Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinin okutulduğu meclislerden mahrum kalmamıştır. Özellikle müslümanların ilmî açıdan büyük bir inkişâf yaşadıkları Memlûkler gibi dönemlerde ise camilerdeki hadis dersleri daha önce olduğundan çok daha fazla önem kazanmış, camiler gerek halkın gerekse uzmanlık derecesinde hadis öğrenmek isteyenlerin uğramak zorunda kaldıkları başlıca mekanlardan olmuştur.

Hutbeler İslam'ın inanç, ibadet, ahlak ve toplumsal hayatla ilgili değer ve hükümlerinin doğru ve güzel şekilde anlatılması, bu alanlarda meydana gelen sapma ve yanlış anlayışların düzeltilmesi, İslam'ın güzelliklerinin anlatılarak insanlara ve özellikle gençlere sevdirmesi, toplumsal birlikteliğin güçlendirilmesi, bozgunculuk ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması, toplumun bütün kesimleri arasında sevgi ve saygının tesis edilmesi gibi son derece ulvi amaçların gerçekleştirilmesi bakımından önemli bir işleve sahiptir.

Minberden Yayılan İlim: Hutbeler

Prof. Dr. Mehmet BOYNUKALIN
Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi
İmam Hatibi

Hutbenin Tanımı

Hutbe, Arap dilinde bir grup insana karşı belli bir konuyu anlatmak için edebî bir üslupla yapılan konuşma anlamına gelir. “Ha-ta-be” kökünden türeyen birçok kelime Türkçemizde kullanılmaktadır; mesela hitap etmek, muhatap olmak gibi. Sonuç itibarıyla hutbe de insanlara hitap etmektir. Hutbenin bir muhatap kitlesi vardır. Diğer dinî terimlerde olduğu gibi hutbe kelimesi de sözlük anlamına ilaveten yeni anlamlar kazanmıştır. Dinimizde hutbe cuma ve bayram namazlarında imamın cemaati aydınlatmak, dinî bilgiler vermek, vaaz ve nasihatte bulunmak üzere yaptığı konuşmadır. Diğer bazı namazlarda ve dinî günlerde de hutbe irat edilir. Ancak her hafta tekrar edilmesi sebebiyle hutbe denildiğinde ilk akla gelen cuma hutbesidir. Cuma hutbesi cuma namazının farzlarından, yani olmazsa olmazlarından. Bu sebeple hutbe olmadan cuma namazı sahih olmaz; batıl ve geçersiz olur. Minber ise hutbenin irat edildiği basamaklı yüksekçe bir yapıdır. Hz. Peygamber üzerinde hutbe vermek için Medine’de bir marangoza üç basamaklı ahşap bir minber yaptırmıştır.¹ Daha sonra minber yapımı bir sanat haline gelmiştir.

1 Buhârî, Salât, 64; Müslim, Mesâcid, 44.

Kur'an-ı Kerim'de Hutbe

Kur'an-ı Kerim'de, Cuma suresinde cuma namazı ve hutbesinden söz edilerek şöyle buyrulur: *“Ey İman edenler! Cuma günü namaz için ezan okunduğunda derhal Allah'ın zikrine gidin ve alışverişi bırakın; eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz. (Durum böyle iken) Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koşular ve seni ayakta bıraktılar. De ki: ‘Allah'ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.’”*²

Bu ayet-i kerimeler Hz. Peygamber zamanında yaşanan bir olay üzerine nazil olmuş ve bizlerin ibret alması için vahyolunmuştur. Hz. Peygamber cuma günü ayakta hutbe verirken Medine'ye uzun süredir beklenen gıda kervanı gelmişti. Bu kervanı bekleyen ve ihtiyaç içinde olan Müslümanlar hutbeyi dinlemeyi bırakıp dışarı çıktılar. Hz. Peygamber'in yanında içlerinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Cabir b. Abdullah gibi sahabilerin de bulunduğu sadece on iki erkek ve beş kadın kalmıştı. Bu olay üzerine *“Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koşular ve seni ayakta bıraktılar...”* ayeti nazil oldu.³ İşte bu olayı bize tasvir eden ayet-i kerime ve ondan önceki iki ayet bir bütün olarak bu hadiseden çıkarmamız gereken dersleri bize hatırlatmakta, cuma namazı ve hutbesiyle ilgili hükümleri öğretmektedir.

Burada *“Cuma günü namaz için ezan okunduğunda derhal Allah'ın zikrine gidin.”* emri ile cuma hutbesini dinlemek ve cuma namazını kılmak için camiye gidilmesi kastedilmiştir. Cuma ezanı okunduğunda ne ile meşgul isek onu bırakıp hutbeyi dinlemek ve namazı kılmak için camiye yönelmemiz emredil-

2 Cuma, 62/9-11.

3 Buhârî, Cum'a, 38; Müslim, Cuma, 36-38; Celaleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri bi'l-me'sûr*, Darü'l-fıkr, Beyrut, VIII, 165-167.

miştir. “Allah’ın zikri” ifadesinden anlaşılacağı üzere hutbenin birinci maksadı Yüce Allah’ı zikretmek, hatırlamak, onu en güzel şekilde anmaktır. Esasen namazın birinci amacı da Allah’ı zikretmektir. Yüce Rabb’imiz şöyle buyurur: “...*Namazı beni zikretmek için kıl*”⁴, “...*Namaz insanı ahlaksızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı zikretmek elbette en büyük ibadettir...*”⁵ Hutbeye Allah’a hamdederek “Elhamdülillah” diyerek başlarız. Kur’an-ı Kerim’e başlarken Fatihâ’nın başında “Elhamdü lillâhi Rabbi’l-âlemin” yani “Alemlerin Rabbi olan Allah’a hamdolsun” dediğimiz gibi hutbenin başında da aynı cümleyi tekrarlarız. Zira “*Allah’a hamdetmekle başlamayan önemli işler bereketsizdir*”⁶ Efendimizin ifadesiyle. Her şeyin başı Allah’ı hatırlamaktır; onu hatırlayan hiçbir şeyi unutmamıştır; onu unutan ise hiçbir şeyi hatırlamamıştır. İnsan Rabb’ini hatırlarsa onun karşısındaki konumunu da hatırlar; nereden geldiğini ve nereye gideceğini hatırlar ve hayatını bu gerçeğin çerçevesinde yaşamaya çalışır. Rabb’ini unutan insan ise en başta kendisini unutmuştur. Yüce Rabb’imiz şöyle buyurur: “*Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fasık kimselerin ta kendileridir.*”⁷ Zira Rabb’ini hatırlamayan insan nereden geldiğini ve nereye gittiğini de hatırlamaz ve bu şaşkınlık içinde yaşar; bocalayıp durur; en büyük hakikat olan Yüce Allah’tan gafil olan insan başka şeyleri bilse ne yazar!

Hutbede anlatılan her şey “Allah’ı zikretme” hakikati çerçevesinde olmalıdır. Allah’ı zikretmek onun rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak için yapılır. Dolayısıyla Allah’ın rızasını kazanmak için ne yapılması gerekiyorsa o istikamette konuşulmalı, hutbe bu maksada uygun şekilde düzenlenmelidir. Rıza-yı ilahiyi kazanmamızı sağlayan iman ve inanç esasları öğretilmeli, Allah’a karşı bir vecibe olarak eda etmemiz gereken ibadetler,

4 Tâhâ, 20/14.

5 Ankebût, 29/45.

6 İbn Mâce, Nikâh, 19.

7 Haşr, 59/19.

hayatımızın her yönüyle ilgili amel ve hareketlerimizin nasıl olması gerektiği anlatılmalıdır. Elbette bunu yaparken güncel ihtiyaçlar doğrultusunda hareket edilmeli ve bu çağda Müslümanları en çok ilgilendiren, onların en çok ihtiyaç duydukları bilgi, değer ve hükümler hatırlatılmalıdır. Zira “Allah’ı zikretmek” ve hatırlamak onun bizden istediklerini hatırlamak ve bu vesileyle onun rızasını kazanmaya çalışmak anlamına gelir.

İkinci husus olarak ayet-i kerime “alışverişin bırakılması” emredilmekte ve bunun eğer bilse insan için daha hayırlı olduğu belirtilmektedir. Bu emir gereği cuma namazını kılmakla yükümlü olanların cuma vaktinde alışveriş ve ticaret yasaklanmıştır. Müslümanlar bu mübarek saatte Allah’ın rızasını elde etmek için namaza ve hutbeye yönelmeli ve alışveriş gibi dünyevi uğraşları bir kenara bırakmalıdır. Alışveriş kendileri için ne kadar önemli olursa olsun bu yapılmalıdır. Zira Allah’ı zikretmek, hatırlamak insan için alışverişten çok daha önemlidir. Kalbin ve ruhun gıdası Allah’ı zikretmektir: *“Onlar, inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.”*⁸ Asrımızda insanın kalben ve ruhen tatminsizliği, psikolojik sorunlarının en önemli sebeplerinden biri Allah’ı unutmak, onu zikretmeyi, ona sığınmayı ve dua etmeyi bırakmaktır. Dünyevi işlerin içinde kaybolmayıp Allah’ı hatırlayan insan, namaz kılan, aynı zamanda kendisi ve insanlık için hayır isteyen, zekât veren, muhtaçlara yardım eden insandır: *“Allah’ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah’ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı kişiler buralarda sabah akşam O’nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar. (Bütün bunları) Allah, kendilerini yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırсын ve lütfundan onlara daha da fazlasını versin diye (yaparlar). Allah dilediğini hesapsız olarak rızıklandırır.”*⁹

8 Ra’d, 13/28.

9 Nûr, 24/36-38.

Sonraki ayet-i kerimede cuma namazı nihayete erdikten sonra yeryüzüne dağılıp Allah'ın lütfu ve kereminden rızkın aranması, yani ticaret ve alışverişe devam edilmesi emredilmektedir. Hemen ardından felâh ve kurtuluşa ermek için Allah'ı çokça zikretmenin gerekli olduğu yine hatırlatılmaktadır. Mümin alışveriş ve ticaretle meşgul olurken de Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğunu unutmamalı, ticaretini ve alışverişini ve bütün dünyevi işlerini Allah'ın rızasına uygun şekilde yapmalıdır. Burada âdeti ibadetin sadece camiyle, cuma namazı ve hutbesini dinlemekle sınırlı olmadığı, cami dışında, ticaret hayatında ve diğer bütün dünyevi işlerde Allah'ın emrine uygun hareket edilmesi gerektiği, yalana, hileye, hırsızlığa ve faize bulaşılmaması gerektiği hatırlatılmaktadır.

Son ayet-i kerimede ise Hz. Peygamber'i hutbe verirken bırakıp gidenlerin yaptığı kınanmakta, Allah'ın katında bulunan nimet ve mükâfatın eğlence ve ticarettten daha hayırlı olduğu bildirilmekte ve Allah'ın rızık verenlerin en hayırlısı olduğu gerçeği hatırlatılmaktadır. Müminlerin rızık endişesi içinde olmaması gerektiği, Yüce Allah'ın herkese çalışmasının sonucunda rızkını vereceği, ancak müminin helâl ve haram sınırlarına dikkat ederek diğer insanlardan ayrılacağına işaret edilmektedir. Dünya hayatı ve nimetleri tamamıyla bir eğlencedir. Başka ayet-i kerimelerde bu husus açıkça ifade edilir: *“Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?”*¹⁰ Dolayısıyla sanki şöyle denilmiştir: Hz. Peygamber'in huzurunda cuma namazı kılmak ve onun verdiği hutbeyi dinlemek Allah'ın katındaki nimetlerin en büyüklerindenidir; bunu elde edip sonra kıymetini bilmemek ne büyük bir kayıptır! Rivayetlerden anlaşıldığına göre cuma namazının ilk farz kılındığı dönemlerde meydana gelen bu olayda sahabe henüz hutbenin farzîyetini ve önemini tam olarak

10 En'âm, 6/32; ayrıca bk. Ankebüt, 29/64; Muhammed, 47/36; Hadid, 57/20.

bilmiyorlardı; bu olay sebebiyle bu farziet vurgulanmış ve bir daha böyle bir olay meydana gelmemiştir. Dolayısıyla bütün Müslümanlar cuma namazı ve hutbesine son derecede önem vermeli, namaz kılıp hutbeyi dinlemenin dünya nimetlerinin tamamından daha hayırlı ve önemli olduğunu idrak etmelidir.

Hadislerde Hutbe

Kur'an'daki hükümleri açıklayan ve uygulayan Hz. Peygamber'in hadislerinden hutbeyle ilgili bilgileri, hutbenin hangi zamanlarda ve ne şekilde verileceğini öğreniyoruz. Hz. Peygamber'in cuma namazında namazdan önce ve bayram namazlarında namazdan sonra hutbe verdiğini görüyoruz. Hz. Peygamber cuma ve bayram namazlarında verdiği hutbeleri ikiye böldüğü ve aralarında oturduğu için onun iki hutbe verdiği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in hutbelerinde Kur'an'dan sureler okuduğu, mesela cuma hutbesinde birçok kez Kaf suresini okuduğu rivayet edilmektedir.¹¹ Hutbede konuşulmaması ve hatibin dinlenmesi gerektiği hadislerde vurgulu bir şekilde ifade edilerek: *“Kim imam hutbe verirken arkasına ‘sus, dinle’ derse boş söz söylemiş (cumanın sevabını kaçırmış) olur.”*¹² buyurulmuştur. Bu sebeple cumanın sevabından mahrum kalmamak için hutbe esnasında konuşmamalı ve hutbe dikkatle dinlenmelidir.

Cuma ve bayram dışında hac günlerinde Mescid-i Haram'da, Arafat'ta ve Mina'da insanlara hac hükümlerini öğretmek veya hatırlatmak için, istiska (yağmur duası), küsuf (güneş tutulması) ve husuf (ay tutulması) namazlarında vaaz ve nasihat amacıyla Hz. Peygamber'in hutbe verdiği rivayet edilmiştir. Bu

11 Müslim, Cum'a, 50. Mekke'de nazil olan Kaf suresi Kur'an'a, peygamberliğe ve ahirete iman, Allah'ın kudretinin göstergeleri, önceki kâfir ümmetlerin helâk edilmeleri, hesaba çekilme, cennet, cehennem, kâfirlerin eziyetlerine karşı sabretme, namaz kılma gibi inanç esaslarını ve dinin temellerini konu edinir. 45 ayetten oluşan bu sure yaklaşık üç sayfa uzunluğundadır.

12 Buhârî, Cum'a, 36; Ebû Dâvûd, Salât, 203.

hutbeler çoğunluk tarafından sünnet veya müstehap olarak görülmüştür.

Fıkıhta Hutbe

İmam Ebu Hanife'ye göre hutbenin farzı yukarıdaki ayet-i kerimede geçtiği üzere "Allah'ı zikretme" ile yerine gelir; bunun en azı "Elhamdülillah" gibi bir cümledir. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre "hutbe" denilebilecek kadar bir söz/zikir söylenmelidir; bunun en azı namazdaki "Tahiyyat" kadar olmalıdır. İmam Mâlik'e göre hutbenin farzı müminlere hitaben müjdeli veya sakındırıcı bir ifadeyi içermesidir. İmam Şâfi'ye göre hutbenin beş farzı vardır 1. Her iki hutbede (hutbenin her iki bölümünde) Allah'a hamdetmek. 2. Her iki hutbede Peygamberimiz'e salavat getirmek. 3. Her iki hutbede takvâyı tavsiye etmek. 4. Hutbelerden birinde bir ayet okumak. (Ayetin birinci hutbede okunması daha iyidir.) 5. İkinci hutbede müminlere dua etmek. Hanbelî mezhebine göre ise hutbenin farzları, sonuncu hariç, Şâfilerdeki ile aynıdır.

Hutbenin Arapça okunmasının farz olduğu âlimlerimizin bir kısmı tarafından ifade edilmiştir. Geçmişte de Osmanlı döneminde uygulama bu yönde olmuştur. Halka cuma namazından sonra Türkçe vaaz verilerek hutbenin içeriği aktarılmıştır. Cumhuriyet döneminde hutbenin tamamının Türkçe verilmesi yönünde bazı denemeler yapılmışsa da bunlar kabul görmemiş ve hutbenin başlangıç ve dua kısımlarının Arapça okunup verilmek istenen ana mesajın Türkçe olarak anlatılması benimsenmiştir. Hutbenin birinci amacı halka dinin öğretilmesi ve dinî duyguların güçlendirilmesi olduğuna göre dinleyici kitleye onların diliyle hitap etmek isabetli bir tercih olarak görülmelidir. Bu şekilde hem hutbenin farzı Arapça olarak yerine getirilmiş olmakta hem de hutbenin asıl amacı olan bilgilendirme ve duygulandırma da gerçekleşmektedir.

Dinî Eğitim ve Toplum Açısından Hutbe

Hutbelerin, özellikle cuma hutbesinin din eğitimi, sosyal hayat ve siyaset açısından önemli fonksiyonları bulunmaktadır. Din eğitimi açısından bakıldığında insanların Rab'leri karşısında toplu bir şekilde ibadet etmek için bir araya geldikleri cuma namazında bu fırsatı değerlendirmek son derece faydalıdır. Bu haftalık toplanma vesilesiyle insanlara dinlerinin önemli esaslarını ve hükümlerini öğretmek, dinî duygularına hitap ederek insanları vecde getirmek ve hafta içerisinde meydana gelen olayları din açısından yorumlamak suretiyle dinin doğru anlaşılması, yanlış anlayış ve düşüncelerin düzeltilmesi ve dinin pratik hayata doğru bir şekilde aktarılmasını sağlamak mümkün olacaktır. Sosyal hayat açısından bakıldığında insanların bir araya gelerek güvenilir ve sağlam bir kaynaktan dinlerini öğrenmeleri sağlanmakta ve böylece toplum içerisinde yanlış ve bozguncu fikirlerin yayılması önlenerek toplumsal birliktelik tesis edilmektedir. Siyasi açıdan bakıldığında hutbeler tarihten beri İslam devletlerini yöneten halifelerin bir hakkı olarak görülmüştür. Cuma hatipleri halifeyi temsil etmiş ve hutbede onun için dua etmişlerdir. Aynı anda çok büyük kitleler tarafından dinlenen hutbe ve hatiplere İslam devletleri tarafından önem verilmiş ve bu vesileyle siyasi istikrar ve toplumsal barışın korunması için hutbelerden istifade edilmiş ve bu yönde dualar edilmiştir. Yeri geldiğinde savaş, barış, iç kargaşa, tabii afetler gibi yardımlaşma ve dayanışmanın elzem olduğu büyük toplumsal olaylarda hutbeler aracılığıyla halka mesajlar ulaştırılmıştır.

Günümüzde de hutbeler İslam'ın inanç, ibadet, ahlak ve toplumsal hayatla ilgili değer ve hükümlerinin doğru ve güzel şekilde anlatılması, bu alanlarda meydana gelen sapma ve yanlış anlayışların düzeltilmesi, İslam'ın güzelliklerinin anlatılarak insanlara ve özellikle gençlere sevdirmesi, toplumsal birlikteliğin güçlendirilmesi, bozgunculuk ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması, toplumun bütün kesimleri arasında sevgi ve saygının

tesis edilmesi gibi son derece ulvi amaçların gerçekleştirilmesi bakımından önemli bir işleve sahiptir. Milyonlarca insanın aynı anda bir araya geldiği, en temiz ve saf duygularla Yüce Allah'a ibadet etme ve yakınlaşma amacıyla bulunduğu cuma namazlarında okunan hutbeler, İslami bilgi ve şuurun topluma aktarılmasında hayati rol oynamaktadır.

Kurtuba Ulu Camii, yüksek tahsilin en önemli merkezi olup bir dönem ilim alanında zirveye oturmuş, bütün Avrupa'da ilim ve kültür parlamasının odağı olmuştur.

Endülüs'ün İhtişamlı Eğitim Kurumu: Kurtuba Ulu Camii

Prof. Dr. Nizamettin PARLAK
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

İberya'nın yani bugünkü İspanya ve Portekiz'in bulunduğu toprakların tamamına yakını, M. 711-714 yılları arasında fethedildi ve Müslümanlar burada dünyanın gözünü kamaştıran bir medeniyet kurdular. Bir süre sonra toprak kaybederek güneye çekilmek zorunda kaldılsa da bu onların başarılarına mani olmadı.

Başlangıçta buralarda Müslümanların sayısı azdı fakat onlar bu yeni vatanda örnek bir yaşam biçimi sergileyince başka bir takım sebeplerin de etkisiyle İberya'nın Hristiyan halkı bölük bölük İslam'a girmeye başladı. Müslüman olmayanlar da Müslümanlar gibi yaşamayı tercih etti. Bu bir başarıydı ve bu başarıda Müslümanların ilme-bilgiye önem vermelerinin ve bilgiyi davranışa dönüştürmelerinin büyük bir payı vardı. Yani onlar ilmi önemsediler ve bildiklerini de uyguladılar. Çünkü bilgi olmadan din anlaşılmaz, uygulanmayan bilgiden de bir fayda elde edilemez.

Doğru bilgiye sahip olmak, dini doğru anlamaya, doğru yaşamaya ve farklı inanç ve görüşlerin bir arada huzur içinde yaşamasına yol açar. Bu yüzden de Endülüs, bir "hoşgörü medeniyeti" olarak tanımlanır.

Tam burada ister istemez bir soru akla gelmektedir. Günümüzde neden sorunlarımızı çözemiyoruz, neden birlik ve be-

raberlik temin edemiyoruz, bırakın başkalarını, neden birbirimize hoşgörölü davranamıyoruz? Başka bir yönüyle de soruyu şöyle sorabiliriz: Endülüs'lü Müslümanlar bunu başardılar, biz neden başarmayalım?

Sorunun cevabı yukarıda kısmen verildi ancak biraz açmak gerekir. Endülüs'te ilme önem verildi. Bu da hoşgörölü ve adaletli olmayı sağladı, birlik ve beraberliğı temin etti. Bütün bunlar da toplumun her yönüyle kalkınmasına ve güzel başarlara imza atmasına yol açtı.

Peki, sonra ne oldu? Bir süre sonra çeşitli sebeplerden dolayı burada sayılan işlerin tersi yapılmaya başlandı. Sonuçta önce ilim kaybedildi, ardından birlik parçalandı, sonra emek, hak-hukuk, ehliyet-liyakat unutuldu ve Endülüs'lü Müslümanlar, Endülüs'ü ve Endülüs'le birlikte her şeylerini kaybettiler.

Müslümanların yaklaşık sekiz yüz yıl hüküm sürdükleri bugünkü İspanya'da Müslümanlardan ne kaldı diye sorulursa buna verilecek cevap şu olsa gerek: İki eser kaldı; Biri Granada şehrinde bütün tahribata ve yıkıma rağmen ayakta kalan kısımlarıyla dünyayı kendisine hayran bırakan el-Hamrâ Sarayı, diğeri de Cordoba kentinde, kalbine bir hançer gibi saplanan katedralin ve hoşgörüsüzlüğün sancılılarıyla kıvranan ama bütün bu olumsuzluklara rağmen günümüzde bile ziyaret edenleri büyülemeye devam eden Kurtuba Ulu Camii. Şu anda duvarında asılı olan levhadaki ismiyle "Katedral Mescit".

Onun dışında hem İspanya'da hem de Portekiz'de Müslümanlardan kalma yıkık dökük birtakım yapılar, surlar, izler, kalıntılar pek çok şehirde ya da kırsalda varlıklarını sürdürmektedirler.

İlim Merkezi: Kurtuba

Bütün dünyaya ışık saçan bu medeniyetin temelleri Endülüs Emevileri döneminde Kurtuba şehrinde atılmaya başlandı. Müslümanlardan önce yani Vizigotlar döneminde pek de dikkat çekmeyen Kurtuba şehri fethedildikten sonra başkent yapı-

İnca şehir her yönüyle gelişti. Öyle ki bu şehir, İslam tarihçileri tarafından “Endülüs’ün gelini”, Batılı tarihçiler tarafından da “Endülüs’ün süsü” olarak nitelendirildi.

Daha önceleri küçük bir kasaba görünümündeki Kurtuba’nın nüfusu, fetihten yaklaşık iki yüz yıl sonra iki yüz elli bini geçti. Bu tarihte Avrupa’da o büyüklükte başka bir kent yoktu. Kurtuba hem Endülüs Emevileri hem de onların yıkılmasının ardından o topraklarda kurulan küçük emirlikler olan Mülüküt-Tavâif döneminde bir ilim merkeziydi ve 500 yıldan fazla bir zaman boyunca bu özelliğini devam ettirdi. Öyle ki İşbiliye’de ya da başka bir şehirde bir âlim öldüğünde onun kitapları Kurtuba’ya taşınır ve orada alıcı bulurdu. Nitekim meşhur İbn Futays öldüğünde kitapları Kurtuba Ulu Camii’nde satışa çıkarılmıştı.¹

Bu dönemde genel olarak Endülüs’ün belli kentleri, özel olarak da Kurtuba adeta bir laboratuvar, bir teknokent gibi çalışıyor, orada ilginç deneyler yapılıyor, dikkat çeken keşifler gerçekleştiriliyor, beyinler hummalı çalışmalara imza atıyordu. Kaynaklarda Kurtuba’da doğmuş, yetişmiş, eğitim almış ya da başka yerlerden gelmiş ve buraya yerleşerek faaliyet yürütmüş bu yüzden de “Kurtubi/Kurtubalı” lakabı almış çok ama çok sayıda ilim insanının kaydı vardır.

Müslümanlar tarafından fethedildiğinde İspanya’daki çoraklaşmış topraklar, fethin ardından süratle ıslah ediliyor, gelişmiş tarım, sulama, gübreleme teknikleri kullanılıyordu. Çiftçilikle, bitkilerle ilgili dikkat çekici kitaplar yazılıyordu. Kapalı su kanallarıyla suyun buharlaşması önlenirken dönme

1 Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkari, *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelüsü’r-ratîb*, I-X, (neşr. Y. eş-Şeyh-M. el-Bukâi), Beyrut 1998, I, s. 136; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih* (Özdemir, I), s. 30-36; Mehmet Özdemir *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Özdemir, II), s. 152; Talat Sakallı, “İbn Futays”, *DİA*, c. 19, s.498-499; Birsal Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, I-XIV, İstanbul 2018, IV, s.103.

dolaplar aracılığıyla suyun çıkmadığı arazi sulanıyor, verimsiz araziler, cennet bahçelerine dönüştürülüyordu. Endülüs'te daha önce görülmemiş zirai ürünler doğudan getirilerek yetiştiriliyor, arıcılık, balıkçılık ve ipekböcekçiliğinde ileri teknikler kullanılıyordu. Endülüs'te üç bin köy, ipekböcekçiliği ile uğraşıyordu. Kurtuba'dan ve diğer yerlerden çıkarılan madenler işleniyor, kuyumculuk ve mücevherat işleme teknikleri geliyordu.

Tıpla ilgili muhteşem eserler yazılıyor, yeni tıbbi aletler yapılıyor, yeni ve etkili ilaçlar bulunuyor, klinik deneyler yapılıyor, yeni teşhis ve tedavi yöntemleri geliştiriliyordu. Tıp dünyasında bazı ilkler Endülüs'te görülüyordu. Mesela dünyada ilk katarakt ameliyatı, el-Ğâfiki tarafından Kurtuba'da yapılmıştı.

Bu bölümü tamamlarken vereceğimiz son örnek; Abbas İbn Firnâs'tır. Kurtuba'da eğitim gören İbn Firnas, Endülüs'ün/Kurtuba'nın astronomu, filozofu ve şairi olarak tanınmıştır. Daha gençliğinde felsefe, kimya, astronomi ve edebiyat alanında yaptığı çalışmalarla adını duyurmuş, dünyanın en kaliteli camını üretmeyi başarmıştı.

O, gökyüzünü incelemeye ve uçmaya merak salmıştı. Kurtuba'daki evinde yıldızların, bulutların, gökte çakan şimşeklerin seyredilebileceği bir çeşit uzay laboratuvarı kurmuştu. Buradaki çalışmalarını gökyüzünün haritasını çıkarmış, astronomi cetvelleri çizmişti.

İbn Firnâs, dünya tarihinde bilimsel anlamda uçuş girişiminde bulunan ilk insandır. Bu uçuş denemesi, ya Kurtuba merkeze çok yakın bir tepeden ya da Kurtuba Ulu Camii'nin minaresinden gerçekleştirilmiş olmalıdır. İbn Firnâs, kuşları incelemiş, onların tüylerinden ve ipek kumaşlardan bir cihaz yapmış, onunla havada daire çizerek bulunduğu yerden uzak bir yere uçmayı başarmıştır. Ancak kuşların yere inerken kuyruklarını kullandıklarını fark edemediği ve uçuş takımına bir kuyruk ekmediği için uçuşunun sonunda çok sert bir şekilde yere düşmüş, kuyruk sokumu kemiğini inciterek yaralanmış

ve bir süre sıkıntı çekmiştir. Bu yüzden o, uçuş ve havacılık tarihinin öncülerinden sayılmıştır.²

M. 887'de ölmüş olan İbn Firnâs'tan yaklaşık 750 yıl sonra Hezarfen Ahmet Çelebi, İstanbul'da kanat takarak Galata Kulesi'nden uçmuş, 800 yıl sonra da yine İstanbul'da bu sefer Sarayburnu'ndan Lagari Hasan Çelebi, barutla çalışan bir mekanizmayla gökyüzüne uçmuştur. 1000 yıl sonra da Wright kardeşler motorlu uçakla uçmayı başarmışlardır.

Tam Bir Üniversite: Kurtuba Ulu Camii

Kurtuba'nın bir ilim merkezi olarak parlamasında Kurtuba Ulu Camii'nin çok önemli bir yeri vardır.³ Aslında Hz. Peygamber'in Medine'de ilk iş olarak inşa ettiği Mescid-i Nebevi'den itibaren İslam dünyasında camiler, sadece namaz kılmak amacıyla yapılmamıştır. Tabiri caizse camiler-mescitler, Müslümanların hayatının merkezinde yer alan, meşru hemen bütün faaliyetlerin yapıldığı bir merkez olmuştur.⁴ Dolayısıyla ibadetin dışında camilerde en fazla ne yapılmıştır diye bir soru sorulsa cevabı elbette “ilim-eğitim” olur.

Kurtuba Ulu Camii, Endülüs tarihinin pek çok önemli olayına şahitlik eden bir mekândır. Kimi zaman halife seçimi için insanlar Ulu Cami'de toplandı, kimi zaman önemli kararlar burada alındı, her zaman kandiller burada kutlandı. Mesela Kadir Gecelerinde cami özel olarak hazırlanır, Endülüs'ün değişik yerlerinden çok sayıda insan bu geceyi ihya etmek için özel

2 Özdemir, II, s. 93-101, 242-263; Kasım Kırbıyık, “Abbas b. Firnâs” *DİA*, c. 1, s. 24.

3 Kurtuba Ulu Camii'nin yapılış hakkında detaylı bilgi için bkz: İbn İzâri el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-Muğrib* fi ahbâri'l-Endelüs ve Mağrib, (tah: E. L. Provençal-G.S. Colin), I-IV, Beyrut 2009, II, s. 229-230; Engin Beksaç, “Kurtuba Ulu Camii”, *DİA*, c. 26, s. 453-454.

4 Bu konuyla ilgili önceki yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan “cami” temalı son derece doyurucu bilgiler ihtiva eden eserlere müracaat edilebilir.

olarak Kurtuba Ulu Camii'ne gelirdi. Böyle bir geceye tanıklık eden Fakih Ebü Muhammed İbrahim el-Velbenî, caminin dış heybeti, iç güzelliği ve içindeki cemaatin çokluğu karşısında hayrete düştüğünü ve bundan daha güzel bir manzarayla karşılaşmadığını dile getirmiştir. Camide ibadetler yapılırken bir yandan da eğitim-öğretim ve ilmî faaliyetler devam ederdi.

Endülüs'te eğitimin üç aşaması vardı. Temel eğitim seviyesinde toplumun her kesimi, gerekli olan eğitimi alırdı. İkinci aşama ise mesleki eğitim olarak değerlendirilebilecek olan ilmî ve teknik süreci kapsamaktaydı. Üçüncü aşama, ihtisaslaşma-uzmanlaşma evresiydi. İlk aşamayı tamamlayanların çoğu, çeşitli ziraat ve zanaat kollarında çıraklığa başlardı. Bazıları ise eğitime devam eder, şuyûh denen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılırlardı. Buradaki safhayı tamamlayanlardan bir kısmı son aşama olan yüksek tahsile devam ederek eğitimlerini tamamlarlardı. Kurtuba Ulu Camii, yüksek tahsilin en önemli merkezi olup bir dönem ilim alanında zirveye oturmuş, bütün Avrupa'da ilim ve kültür parlamasının odağı olmuştur.⁵

İbadetin ve eğitimin beraber yürütüldüğü cami, zamanla tam bir ilim merkezine dönüştü. Endülüs Emevileri'nin önemli emirlerinden olup M. 976'da vefat etmiş bulunan II. Hakem, ölümünden yaklaşık on yıl önce Ulu Cami'de ilmî faaliyetlerin artırılmasını emretmiş, bunun yanı sıra cami çevresinde eğitim amaçlı bazı yapılar inşa ettirerek burasını adeta bir kampüse dönüştürmüştü. O, bir taraftan eğitim öğretimi fakir, yoksul, güçsüz ve yetimlerin de erişimine açarken diğer taraftan da eğitimin kalitesini ve seviyesini yükseltmişti. II. Hakem'in Kurtuba'da oluşturduğu ve kitap sayısı zamanla dört yüz bin cilde ulaşan kütüphaneyi de bu ilim merkezinin önemli bir parçası

5 Özdemir, II, s.86-89; Lütfi Şeyban, *Endülüs Âlimleri*, İstanbul 2019, s. 241-242; Roger Garaudy; *Endülüs'te İslam Düşüncesinin Başkenti Kurtuba*, (çev: Cemal Aydın), İstanbul 2014, s. 306; Abdülkerim Özeydin, "Abdurrâhman IV", *DİA*, c. 1, s. 155.

olarak kabul etmek gerekir. Bütün bunları birlikte düşününce bu kuruma medrese/üniversite adının verilmesi çok yadırganmasa da Endülüs'te bilinen anlamda medrese ancak XIV. Yüzyılda Gırnata'da inşa edilmiştir. Bu yüzden Endülüs'te dersler çoğunlukla camilerde verilmiş ve merkez camiler asırlarca aynı zamanda birer medrese vazifesi görmüş yani yüksek tahsilin yapıldığı yerler olmuştur.

Kurtuba Ulu Camii'nde tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ilmihal, tasavvuf gibi dinî ilimlerle gramer, edebiyat, lügat, şiir, secili nesir gibi edebî ilimler öğretiliyordu. II. Hakem'le birlikte bu ilimlerin yanı sıra matematik, astronomi, tıp, coğrafya, tarih, ri-yazet, felsefe vb. ilim dallarında da faaliyet yürütölmeye başlandı. Özellikle astronomi, tıp ilimleri, cebir ve geometride büyük gelişmeler yaşandı. Böylece Kurtuba Ulu Camii, Endülüs'ün diğer kentlerinden olduğu gibi dünyanın değişik bölgelerinden ilim maksadıyla gelen pek çok insan için bir üniversite gibi faaliyet göstermeye başladı.⁶

Camide meşhur filozof İbn Rüşd'ün dedesi Ebu'l-Velid Muhammed ve Ebu'l-Abbas İbn Zekvân gibi seçkin ulema, imam olarak görev yaptı. Endülüs Emevileri zamanında imamların maaşları, vakıf gelirleriyle ilgili işleri yürüten ve merkez ofisi, Kurtuba Ulu Camii'nde bulunan "beytü'l-mâl" kurumu tarafından ödeniyordu. İmamları da âlim olan bu eğitim kurumunda dönemin tanınan isimleri dersler vermekteydi.⁷

- 6 Mehmet Özdemir, "Hakem II", *DİA*, c. 15, s. 174-175; Özdemir, II, s. 153; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Yükselişi*, Erzincan 2014, s. 75; Küçüksipahioğlu, *İTM*, IV, 106-107; Ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1989, IV, s. 477-480; Abdurrahman Ali Hacci, *Endülüs Tarihi*, terc. Kadir Kınar, İstanbul 2017, s. 410-411, 615.
- 7 Mehmet Özdemir, "Hakem II", *DİA*, c. 15, s. 174-175; İsmail Durmuş, "İbn Hazm; Dil ve Edebiyat", *DİA*, c. 20, s. 58-61; H. Yunus Apaydın, "İbn Rüşd; Fıkıhî Görüşleri", *DİA*, c. 20, s. 288-292, Süha Abbud Accar, "İbn Zekvân", *DİA*, c. 20, s. 460-461; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmâm", *DİA*, c. 22, s. 178-181.

İbn Rüşd, Ebû Ali el-Kâlî, İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekir b. Muâviye, Fakih Ebû İbrahim, Ebû Ali el-Ğassânî Ahmed b. Fazl el-Hallâf el-Dineverî, Ebu'l-Hazm Vehb b. Meserre, Ahmed b. Sa'd es-Sadefî camide ders veren hocalardan sadece bir kaçıdır.

Kurtuba'da eğitim almış meşhur ulemadan bazıları da şunlardır: İbn Hazm, İbn Firnâs, İbn Hayyan, İbn Futays, İbn Meserre, İbn Mada, İbn Kuzman, İbnü'l-Faradî, el-Meâfirî ve meşhur müfessir Kurtubî yani Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî.

Kurtuba Ulu Camii'indeki ilim halkalarında ve Kurtuba ulemasının rahle-i tedrisinde yetişen bu ulema, daha sonra büyük bir ihtimalle camide kendi halkalarını oluşturarak öğrenci yetiştirmişlerdir. Çünkü hocalarından eğitimlerini tamamlayanlara icazet/diploma verilir, onlar da alanlarıyla ilgili ders vermeye hak kazanırlardı.

Kurtuba Ulu Camii'nde dersler, halkalar şeklinde yapılmakta ve her halkada farklı ilimler öğretilmekteydi. Camide verilen derslerin adı, sayısı ve ders süreleri ile ilgili sabit ve belirlenmiş bir program ve süre yoktu. Ancak eğitim, düzenli olarak devam ederdi. Her hoca kendine ait bir köşede, bir ya da birden fazla konuda eğitim verir, her halkaya o alanla ilgilenen öğrenciler katılırdı. Hocaların, ilim sahasında varlık gösterebilmeleri ve halkalarına seçkin öğrencilerin katılabilmesi için ders verdikleri alanlarda iyi yetişmiş olmaları gerekirdi. Bu konuda onları takip ya da teftiş eden birileri yoktu ama öğrencilerin karşısında ders esnasında yetersiz kalan bir hoca artık orada barınmazdı, halkası dağılırdı.

Derslerin yanı sıra camide zaman zaman halka açık toplantılar yapılır, hocalar ya da misafir âlimler halka vaazlar/konferanslar verirdi. Kimi zaman da şiirler okunurdu. Mesela İbn Hazm, bu camide düzenlenen şiir meclislerine katılmış ve orada muallaka şairlerinden kasideler okumuştur.

Hocaların maaşları emirler/halifeler tarafından ödenir, öğrencilere de burs temin edilir, hem hocalar hem de öğrencilere kalacak yer ve yiyecek, ücretsiz olarak temin edilirdi. III. Abdurrahman'dan itibaren ünlü âlimlere yüklü miktarlarda ihsanlarda bulunmak adet olmuştu.

Camideki eğitimde bazı dönemlerde bazı ilimler daha ön plana çıktı. Özellikle X. Yüzyılda II. Hakem'in halifeliği döneminde matematik ve astronomi daha fazla önem kazandı. Ancak aynı yüzyılın son çeyreğinde Hâcib el-Mansûr'un idaresinde tıp ve hesap ilimlerinin önemi artarken mantık, felsefe ve astronomi gözden düştü. Zira o dönemde bu ilimlerle özellikle felsefe ile uğraşmak "sapıklık-zındıklık" olarak algılanıyordu.⁸

Caminin kuruluşunu ve gelişimini de şöylece özetlemek mümkündür: Müslümanlar İberyâ'yı fethettikten bir süre sonra Kurtuba'da büyük bir camiye ihtiyaç duyuldu. Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman tarafından M. 785'de yapımına başlanan cami, II. Abdurrahman, III. Abdurrahman, II. Hakem ve Hâcib el-Mansûr'un ilaveleriyle nihai genişliğine ulaştı. Böylece bu mekân İslam dünyasında Samarra Ulu Camii ve Ebû Dülef Camii'nden sonra en büyük üçüncü cami oldu. Dünyada bir eşi daha olmayan bu yapı, mimarisiyle ve tezyinatıyla diğer bütün camileri geride bırakarak birinci sıraya yerleşti. Dış tezyinatı vakur ve haysiyetli bir etki bırakacak şekilde sade ve gösterişsiz bırakılmış ama iç tezyinatında tam anlamıyla bir ihtişam sergilenmiştir.

Yaklaşık 450 yıl cami ve ilim merkezi olarak işlev gören bu eşsiz yapı, 1236 yılında Kurtuba'nın düşmesiyle birlikte cami olma vasfını kaybetti. Önce içine küçük bir kilise yapıldı.

8 Durmuş, "İbn Hazm; Dil ve Edebiyat", *DİA*, c. 20, s. 58-61; *İTM*, IV, s. 425, 479, IV, s. 481. Endülüs'te kitap yakma konusunda bkz. Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri», *İSTEM/32*, Aralık 2018, s. 199-217. <http://dx.doi.org/10.31591/istem.447016>

Bununla yetinilmedi yaklaşık 300 yıl sonra caminin tam ortasına, dışarıdan bakıldığında haç şeklinde görülen bir katedral yapıldı. Böylece Garaudy'nin ifadesiyle: "İnsanlığın bu şaheseri en ağır darbeyi aldı." Günümüzde caminin içindeki kilisede ayinler gerçekleştirilirken geri kalan kısmı müze olarak ziyarete açık tutulmaktadır.